

ISSN 2411-6076 (Print)
ISSN 2709-135X (Online)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРҒЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

TILTANYM

№4 (88) 2022

қазан, қараша, желтоқсан, 2022
октябрь, ноябрь, декабрь, 2022

2001 жылғы сәуірден бері шығады

Бір жылда 4 рет жарық көреді

Издается с апреля 2001 года

Выходит 4 раза в год

АЛМАТЫ

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы. 2022. №4
Шығару жиілігі жылына 4 нөмір, 2001 жылғы сәуірден бері шығады.

Редакциялық кеңес:

А.Фазылжанова филология ғылымдарының кандидаты (бас редактор); **Н.Уәли**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Т.Жанұзақов**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **З.Базарбаева**, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі; **Е.З.Қажыбек**, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА-ның коор. мүшесі; **Ж.Манкеева**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М.Кирхнер**, Ю.Лебих атындағы Гиссен университетінің (Германия) профессоры; **Э.Д.Сүлейменова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Н.Демір**, Хаджеттепе университетінің (Түркия) профессоры; **А.В.Дыбо**, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі; **Т.Ж.Мұсаев**, И.Арабаев атындағы Бішкек университеті Лингвистика және әлем тілдері институтының директоры, Қырғыз Республикасы Ғылым академиясының коор. мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М.Джусупов**, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М.Малбақов**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Б.Момынова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **А.Алдаш**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Қ.Күдерінова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Д.Қ.Шомфай**, Венгрия Ғылым академиясы Этнология институтының ғылыми қызметкері, алтаистика мамандығының PhD докторы.

Редакционный совет:

Фазылжанова А.М., кандидат филологических наук, главный редактор (Казахстан); **Уали Н.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Жанұзақов Т.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Базарбаева З.**, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК (Казахстан); **Манкеева Ж.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Қажыбек Е.**, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК (Казахстан); **Кирхнер М.**, профессор Гиссенского университета им. Ю. Лебиха (Германия); **Сүлейменова Э.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Демір Н.**, профессор Университета Хаджеттепе (Турция); **Дыбо А.**, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент Российской академии наук (Россия); **Мусаев Т.**, директор Института лингвистики и мировых языков Бишкекского университета им. И. Арабаева, член-корреспондент академии наук Кыргызской Республики, доктор филологических наук, профессор (Кыргызстан); **Джусупов М.**, Узбекский государственный университет мировых языков, доктор филологических наук, профессор (Узбекистан); **Малбақов М.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Момынова Б.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Алдаш А.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Күдерінова К.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Шомфай Д.**, научный сотрудник Института этнологии Венгерской академии наук, PhD по специальности алтаистика (Венгрия).

Editorial Board:

Fazylzhanova A.M., Candidate of Philological Sciences, Editor-in-chief (Kazakhstan); **Uali N.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Zhanuzakov T.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Bazarbayeva Z.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan); **Mankeeva Zh.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Kazhybek Y.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan); **Kirchner M.**, Professor of the Justus Liebig University of Gießen (Germany); **Suleimenova E.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Demir N.**, Professor of Hacettepe University (Turkey); **Dybo A.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding member of the Russian Academy of Sciences (Russia); **Mussayev T.**, Director of the Institute of Linguistics and World Languages of Bishkek University named after I. Arbaev, Corresponding member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kyrgyzstan, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kyrgyzstan); **Dzhusupov M.**, Uzbekistan State University of World Languages, Doctor of Philological Sciences, Professor (Uzbekistan); **Malbakov M.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Momynova B.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Aldash A.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Kuderinova K.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Shomfay D.**, researcher of the Institute of Ethnology of the Hungarian Academy of Sciences, PhD in altaistics (Hungary).

Қазақстан Республикасы Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитеті Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агенттігін және желілік басылымды қайта есепке қою туралы
№ KZ79VPY00044391 куәлік, берілген күні 23.12.2021 ж.

Свидетельство № KZ79VPY00044391 о переучете периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания Комитета информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан, дата выдачи 23.12.2021 г.

Certificate № KZ79VPY00044391 on the re-registration of a periodical, an information agency and an online publication of the Information Committee of the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan, date of issue 23.12.2021

© А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты

А. Барменқұлова¹ , Е. Бесиров² , А. Мурсал^{1*}

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан;

²Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

*e-mail: aigerimmursal@mail.ru;

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЕТІСТІКТІ ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІҢ ЛЕКСИКОГРАФИЯЛАНУЫ

Аннотация. Мақалада құрамы жағынан екі немесе үш сөзден құралған етістікті тіркестердің қазақ тіл білімінде танылуы, зерттелуі, түрлері, айырмашылықтары туралы мәселелерге шолу жасалады. Зерттеу жұмысымызда осындай күрделі құрамды етістікті тіркестердің тілдік табығаты, сөзжасам мен грамматикалық сипаты туралы мәселелерге шолу жасалып, проблемалары айқындалды. Күрделі етістік мәселесі бойынша ғалымдар пікірі мен оларды жіктеу принциптерінде айырмашылықтар бар екендігін байқадық. Күрделі етістікті тіркестердің семантикалық ерекшеліктерін жан-жақты зерделей отырып ашып көрсетіледі. Бұл зерттеу жұмысымызда күрделі етістік ұғымына құрамы мен мағыналық тұтастық критерий бойынша келеміз. Күрделі етістікті тіркестерді лексикографиялау үшін қазақ тілінің 15 томдық түсіндірме сөздігінен, фразеологиялық сөздіктен және қазақ тілінің мәтіндер корпусынан мысалдар қарастырылды.

Күрделі етістік және аналитикалық формасындағы етістіктер мен құранды етістіктер және етістікті тұрақты сөз тіркестерінің де мағына тұтастығына, яғни бірнеше сыңарлары қосылып, бір ғана қимылды білдіретінін негізге алып, бұларды күрделі құрамды етістікті сөз тіркестері деп алынып, жасалу жолдары көрсетілді. Күрделі етістіктерді лексикографиялаудағыдай аналитикалық формалы етістіктер мен етістікті тұрақты тіркестердің лексикографиялаудағы принциптер анықталады. Төменде мысалдар беріп күрделі етістікті тіркестердің (күрделі етістік және аналитикалық формалы етістік) мағынасын түсіндіріліп, мағыналық ерекшеліктері ашылады.

Тірек сөздер: күрделі құрамды етістікті тіркес, аналитикалық етістік, етістікті тұрақты тіркес, күрделі етістік, корпус.

А.С. Барменқұлова¹, Е.Б. Бесиров², А. Мурсал^{1*}

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Институт языкознания имени А.Байтұрсынова, Алматы, Казахстан

*e-mail: aigerimmursal@mail.ru

ЛЕКСИКОГРАФИРОВАНИЕ ГЛАГОЛЬНЫХ УСТОЙЧИВЫХ ВЫРАЖЕНИЙ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы различия, видов, распознавания по составу в казахском языкознании глагольных сочетаний из двух или трех слов. В работе был проведен обзор вопросов о языковой природе, словообразовании и грамматическом характере сложносоставных глагольных выражений. Существуют много мнения по проблеме сложного глагола и принципах их классификации. Раскрываются семантические особенности сложных глагольных выражений. В данной работе подходим к понятию сложного глагола по критерию состава и смысловой целостности. Для лексикографирования сложных глагольных выражений были рассмотрены примеры из 15-томного толкового словаря казахского языка, фразеологического словаря и текстового корпуса казахского языка.

В сложных глагольных и аналитических формах глаголы и составные глаголы, а также глагольные устойчивые словосочетания имеют смысловую целостность, т. е. соединяются несколько слогов и обозначают только одно действие, обозначая их как сложные составные глагольные словосочетания. Как и при лексикографировании сложных глаголов, определяются принципы лексикографирования глаголов аналитической формы и глагольных устойчивых выражений. Ниже приведены примеры, которые объясняют значение сложных глагольных словосочетаний (сложный глагол и глагол аналитической формы) и раскрывают смысловые особенности.

Ключевые слова: сложное составное глагольное словосочетание, аналитический глагол, глагольное устойчивое словосочетание, сложный глагол, корпус.

A.S. Barmenkulova¹, Y.B. Bessirov², A. Mursal^{1*}

¹ Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

² A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: aigerimmursal@mail.ru

LEXICOGRAPHY OF VERB STABLE PHRASES IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. The article deals with the problems of distinction, types, recognition by composition in Kazakh linguistics of verbal combinations of two or three words. The paper reviewed the issues of the linguistic nature, word formation and grammatical nature of compound verb expressions. There are many opinions on the problem of the compound verb and the principles of their classification. The semantic features of complex verbal expressions are revealed. In this paper, we approach the concept of a complex verb by the criterion of composition and semantic integrity. For lexicography of complex verbal expressions, examples from a 15-volume explanatory dictionary of the Kazakh language, a phraseological dictionary and a text corpus of the Kazakh language were considered.

In complex verb and analytical forms, verbs and compound verbs, as well as verb stable phrases, have semantic integrity, i.e. several syllables are connected and denote only one action, designating them as complex compound verb phrases. As with the lexicography of complex verbs, the principles of lexicography of analytical verbs and verb stable expressions are determined. Below are examples that explain the meaning of complex verb phrases (complex verb and verb of analytical form) and reveal semantic features.

Keywords: complex compound verb phrase, analytical verb, verb stable phrase, complex verb, corpus.

Кіріспе

Қазақ тіл білімінде күрделі етістіктерге байланысты шешімін таппаған мәселелер әлі күнге дейін зерттеуді қажет етеді.

Күрделі етістіктерге жақын тілдік құбылыстар – аналитикалық етістіктер болатыны белгілі. Тілде сөзжасамдық бірліктерге жатпайтын аналитикалық формадағы етістіктердің грамматикалық және лексикалық мағыналары біріктіріліп, біртұтас мағыналарды береді. Сол себепті аналитикалық формадағы етістіктердің сыңарларын жеке-жеке бөліп қарауға болмайды. Күрелі құрамды етістікті тіркестердің сөздігін жасау өзге ұлт адамдарының қазақ тілін меңгеруі үшін өзекті болып табылады. Бұдан басқа күрделі құрамды етістіктер сөздігі аударма ғылымында қазақ тілін басқа шет тілдеріне аударғанда қажеттілік тудырады.

Қазақ тілінің сөздіктерінде күрделі етістіктердің сөздігі бұған дейін болмаған. Мағыналары ашылып, дефинициясы берілмеген. Сол себепті біз жоғарыда берілген етістікті сөз тіркестердің лексикографиялануын негізге ала отырып, көмекші етістіктер

(тірек компоненттер) қатысуымен жасалған күрделі етістіктерді лексикографиялау мәселесі бойынша анализ жасадық. Енді етістікті тұрақты тіркестердің сөздігін құрастыру, күрделі етістіктердің сөздігін құрастыруда да соған ұқсас принциптер сақталады.

– Күрделі етістіктер сөздіктерде (Қазақ тілінің 15 томдық түсіндірме сөздігі) бірінші сыңары сөздік ұясында беріледі. Мысалы, *кіріп шықты* күрделі етістігі «кір» етістігінің, *айтып шықты* күрделі етістігі «айт» етістігінің сөздік ұясында беріледі де екінші сыңары қарастырылмайды.

– Күрделі етістіктер жедел өткен шақ формасындағы *-ды, -ді, -ты, -ті* жұрнақтары жалғанып, жіктік жалғаудың 3-жағында кездеседі;

– Күрделі етістіктер жаңа (азат) жолдан қою бояумен беріледі де сөйлем соңынан нүкте қойылады;

– Күрделі етістіктерде жазылған дефинициялар екі компонентті қамтитын біртұтас күрделі қимыл мағыналарына негізделеді және бұлар тіркестегідей жедел өткен шақ формасында тұрып, жіктіктің 3-жағында кездеседі; дефинициялар курсивпен беріледі;

– Күрделі етістіктерден кейін, мағыналары ашылмай тұрып грамматикалық белгісөздер қойылады, яғни к ү р д. деген белгі қойылады болмаса ауыспалы мағыналарға ие болғанда, а у ы с. деген белгісізі қойылады.

– Мағынасы берілгеннен соң көркемдеу (иллюстрациялық) материалдар ретінде мысалдар беріледі, мысалдар көп жағдайда көркем әдебиет стилінен алынып отырады;

– Күрделі етістіктердің бірнеше мағыналарға ие болуы да мүмкін, бұндайда әрбір мағыналары жекелеген әріптермен ажыратылады. Бұндайда кейде күрделі етістік мағынасы ауыспалы мағынаға көшіп, фразеологизм мағынасына ие болады.

Егерде күрделі етістіктерді жеке өзін түсіндірме сөздік ретінде шығаратын болсақ, бұндай жағдайда орын тәртібін екі принцип бойынша беруімізге болады. 1) алфавиттік тәртіп бойынша; 2) екінші сыңарының (екінші тірек сыңарының) ұясына топтастырылып, сөздік (мысалы, кел, кет, сал т.б.) ұяшық ішінде әліпби ретімен жазуға болады.

Материал және әдістер

Зерттеу жұмысымыздың материалы ретінде қазақ тіліндегі 15 томдық түсіндірме сөздігін, фразеологиялық сөздікті, лексикографика мәселесіне орай жазылған ғылыми еңбектер және корпустық лингвистика туралы зерттеулерді, қазақ тілінің мәтіндер корпусын қарастырдық.

Біз бұл зерттеуімізде лексикографикалық әдіс (Құранды етістікті тіркес және тұрақты сөз тіркестері және күрделі (аналитикалық формадағы) етістіктердің сөздігін құрастыруда), сипаттама әдісі (Қазақ тілінде кездесетін күрделі етістіктердің зерттелуіне шолу жасағанда қолданылады), талдау әдісі (Күрделі етістіктерге қатысты ой-пікірлерге анализ жасауда, мәселелерін анықтауда қолданылады), жүйелеу әдісі (Күрделі етістікті, құранды етістікті, аналитикалық етістікті, етістікті тұрақты тіркестерді күрделі құрамды етістікті тіркестерге топтастырғанда қолданылады).

Әдебиетке шолу

Күрделі етістіктер жайында зерттеген түрколог ғалымдар мен өз ғалымдарымыз әртүрлі ой-пікірлер айтып кеткен. Мысалы, А.А. Юлдашев, Ю.Д. Джанмавов, Е.И. Коркина, А.Н. Баскаков, Э. Коджарова, И.П. Павлов, Н. Сауранбаев, А. Ысқақов, С. Исаев, Ы. Маманов, Н. Оралбаева, А. Қалыбаева, Б. Қасым және т.б. зерттеуші-ғалымдардың еңбектерін атауға болады.

Күрделі етістіктер жайында ең алғаш зерттеу жүргізген қазақ тіл білімінде А. Байтұрсынұлының «Тіл құрал» еңбегінен басталады. А. Байтұрсынұлы: «Етістік дегеніміз – ол адамдардың істеген іс-қимылдарын көрсететін сөздер» – деп, оның болымды етістік, болымсыз етістік, дара етістік, күрделі етістік және жасалу жолдарын атап көрсетеді (Байтұрсынұлы, 1992: 231).

Профессор Қ. Жұбанов күрделі етістіктерді «қосынды» етістік деп өз жанынан атап, етістіктерді *қосынды* және *дара* етістіктер деп жіктеп берген. «*Көмекші етістігі бар етістік қосынды етістік деп аталады*», – дейді ғалым. Сонымен қатар зерттеуші-ғалым бұндай қосынды етістіктердің қалай жасалатындығын да көрсеткен. Қосынды етістіктердегі негізгі мағыналарды беретін етістік көсемше немесе есімше түрінде кездесетінін, ал түрленіп, жіктеліп отыратыны көмекші етістік екенін айтқан (Жұбанов, 1966: 47).

И. Маманов пікірі бойынша күрделі етістіктерді ішіндегі негізгі етістіктердің мағыларына қарай *кесімді мәнді күрделі етістік, босаң мәнді күрделі етістік, бейімдік мәнді күрделі етістік* және *қалау мәнді күрделі етістік* деп төртке бөледі (Маманов, 1966: 56). Автор кесімді мәнді күрделі етістіктің негізгі сыңары өткен шақтың көсемшелі (-п) формасында жұмсалып, айтушының басқа бір кісіге қарата айтқанда кесімді түрде, бұйыра айтатындығын білдіретіндігін айтады. Мысалы, *барып кел, талап кел, жүгіріп кел, айтып жібер, т.б.* Қазақ тіліндегі күрделі етістіктің келесі түрінің *босаң мәнді күрделі етістік* деп айтылатын себебі соның алдыңғы компоненті келер шақ көсемше түрінде қолданып, іс-қимылдың, әрекеттің босаң түрде, жолай, екінші бір іспен байланыста, соының себебімен өтетіндігінде: *айта келу, сала бару, құлай жүру, бара салу, жұла кету т.б.*

Егерде күрделі етістіктер мақсатты көсемшелердің *жүр, жатыр, тұр, отыр*, көмекші етістіктерімен қатар келсе, онда бұл «*бейімділік*» күрделі етістік болады да *ұйықтағалы жатыр, қайтқалы жатқан, жазғалы отыр т.б.* (Маманов, 1966: 57).

Күрделі етістіктердің бұндай түрлерінде іс-әрекеттің, іс-қимылдың, іс-қимыл иесінің бір іс-қимылды орындау кезіндегі кейпін, басталардағы кезеңін, соған бейімделу түрін немесе бір заттың өзгеріске ұшырап бейімделуін білдіреді (Маманов, 1966: 61).

Қазақ тіліндегі *қалау мәнді* күрделі етістіктердің бірінші компоненті – *ғы/-гі, -қы/-кі* формасындағы қимыл мәнді есім тәуелді түрінде кездеседі де соңғы компоненті *кел* көмекші етістігінде болады (Маманов, 1966: 62). Мысалы, *барғың келеді, жатқым келді, салғым келеді, ішкісі келеді т.б.* Күрделі етістіктің бұл түрінде біз сөйлеушінің немесе қимыл иесінің бір істің болғанын қалағанын не қаламағандығын білеміз. Мысалы, *менің қызым болса зой деп алақаннан ұшырғысы келмейді бек* (З.Ақышев). *Ол көйлегімді алғысы, мен оның көйлегін алғым келеді* (Ғ.Мүсірепов).

Ахмеди Ысқақтың тұжырымы бойынша күрделі етістіктерді *күрделі құранды етістік, күрделі құрама етістік және күрделі тұрақты етістікті тіркестер* деп үшке бөліп қарастырады.

Көмек ет, ән сал деген күрделі етістіктер болса күрделі құранды етістік болып табылады, себебі есім мен көмекші етістіктен бірігіп, тұлғасы мен мазмұны құранды болып келеді. Ал *салып кел, айтып кел, жүгіре кел* деген етістікті тіркестердің әр сыңары дербес мағынаға ие және әр-бірі бірімен-бірі кем емес тең дәрежеде болады. Кей жағдайда күрделі етістіктердің осы түрін құрамалы күрделі етістік немесе жай күрделі етістік деп те атайды. Ал күрделі етістіктің басқа түрі – тұрақты сөз тіркестері грамматикалық жағынан бөліп қарауға келмейді және лексика-семантикалық жағынан бір ғана мағынаны білдіріп отырады. Мысалы, *жұмған аузын ашпай қойды, опық жседі, бас қойды т.б.* (Ысқақов, 1991: 238).

Сондай-ақ А. Ысқақов жоғарыда үш топқа жіктеп бөлінген түрлерінен басқа келесі тұжырымдауларында күрделі етістіктер жайлы былай деп жазып көрсетеді: «Егерде тіркестердегі сыңарлар мағыналары тұрғысынан бір-бірлерімен сайма-сай болып келсе (тең түскенімен), бірінен-бірі оқшауланбай, біртұтас лексикалық мағыналарды (тұлға) құрайтын болса, мұндай тіркестер – *жай күрделі тіркестер* болып саналады (*шауып кет, жазып бер, тәгіп шық, салып қайт, киіп бар, т.б.*); ал егерде тіркестердегі сыңарлардың (компоненттердің) біреуі ғана негізгі мағынасын сақтап қалып, басқалары өзінің лексикалық мағыналарын не солғындатып, не жоғалтып, тек көмекші етістік қана болып, грамматикалық қызметін атқарса, бұл *сараламалы (аналитикалық) етістіктер* деп

немесе күрделі *етістіктің сараламалы түрлері* деп танылады (*сүйе қой, салып жібер,*); ал егерде етістікті тіркестердің алғашқы жетекші сыңарлары (компоненті) көсемше, есімше, есім, рай тұлғалы сөздердің біреуі ғана болып, оған көмекші етістіктер (*еді, екен, тұлғалары*) дәнекер болатын болса, мұндай тіркестер *суреттемелі етістік немесе күрделі етістіктің суреттемелі түрі* саналады (*айтса игі еді, бас екен, шала едім*);

Н. Оралбай зерттеуі бойынша күрделі етістіктердің *кіріккен күрделі етістік, тіркескен күрделі етістік, құранды күрделі етістік, қосарланған күрделі етістік және тұрақты сөз тіркес етістіктері* деген түрлерін көрсетеді (Оралбаева, 1979: 174). Кіріккен күрделі етістік екі компоненттен тұрады және әр компоненттерінің жеке дыбыстық құрамы өзгереді. Компоненттерінің жеке дыбыстық құрамының болмауына қарамастан күрделі етістікке жатқызады. Мысалы, *апаршы (алып баршы), әкелші (алып келші), әперші (алып берші)*. Ал «тіркескен күрделі етістіктер деп екі сыңардан түзіліп, сөйлемде бір ғана мағына білдіретін, бірақ сыңарлары емле бойынша бөлек жазылатын сөздер аталады» (Оралбаева, 1979: 175). Мысалы, *барып кет, салып бер, көріп бер* және т.б. тіркесіп келген күрделі етістіктердің әр екі сыңары да мағыналы етістіктерден жасалады. Н.Оралбайдың ойынша тіркескен күрделі етістіктердің компоненттерін *ауыспалы және тірек сыңар* деп бөліп көрсетеді. Ауыспалы сыңар жалғасқан күрделі етістіктің бөлімінде туынды түбірдің негізгі сөзімен сай келуіне байланысты алдыңғы орында тұрады. Мысалы, *барып кел, түйіп кет, сыпырып ал, барып тұр* т.б. Ал тірек компонент жұрнақтың орнымен сәйкес келуіне байланысты екінші орында болады. Мәселен, *жуып кел, жылап отыр, барып қайт, айта кел* т.б.

Зерттеуші көмекші тіркестер бола алатын етістіктерге мыналарды жатқызып көрсетеді: *әкет, бар, әкел, апар, жөнел, біл, жат, жүр, жатыр, кел, жібер, қайт, кет, қал, қыл, қой, сал, өт, отыр, шық, түс, тұр, соқ, таста*. Тіркескен күрделі етістіктердің компоненттері көсемшенің *ғалы, -гелі, -қалы, -келі, -п, -іп, -ып, -а, -е, -й*, жұрнақтары арқылы жасалады (Оралбаева, 1979: 176).

Құранды етістіктермен *-а шық* аналитикалық форманты тіркесуі арқылы жасалатындары да өте көп. Мәселен: *сала шық, ала шық, бара шық, қалдыра шық, жаздыра шық, жудыра шық, құйдыра шық, жұлдыра шық, қуа шық* т.б.

Құранды етістіктер кейде есім сөздерге көмекші етістіктердің бірігуі арқылы да жасалады. Мысалы, *еңбек ет, көмек ет, жынды қыл* т.б. Бұнда құранды күрделі етістіктердің бірінші компоненті есім сөздерден, ал келесі компоненті, *ет, қыл* көмекші етістіктері тіркесіп келуі арқылы жасалып отырады.

Күрделі етістіктердің келесі түріне тұрақты сөз тіркестері жатады. Тұрақты сөз тіркестері сөйлемде қимыл мәнді білдіретін күрделі етістіктер болады. Олар: *көзге түрткі болды, төбе шашы тік тұрды, көкке көтерді, инедейді түйедей етті* т.б. (Оралбаева, 1979: 177).

Б. Қапалбеков өзінің зерттеу диссертациясында қазақ тіліндегі күрделі етістіктерді жіктеп көрсетеді. Олар мынадай: *құранды күрделі етістіктер, жай күрделі етістіктер, сараламалы күрделі етістіктер, суреттемелі күрделі етістіктер, тұрақты сөз тіркесіндегі күрделі етістіктер* (Қапалбеков, 2000: 60):

- а) Құранды күрделі етістіктер. *Айжан сіңілісіне көмек етті.*
- ә) Жай күрделі етістіктер. *Айкерім Астанаға кеше барып келді.*
- б) Сараламалы күрделі етістіктер. *Сіз кітап туралы көп ойлап қалмаңыз.*
- в) Суреттемелі күрделі етістіктер. *Айтайын деп барып едім.*
- г) Тұрақты сөз тіркесіндегі күрделі етістік. *Ербол істеген істеріне онық жеді.*

Етістіктің көсемшелі жұрнақтары күрделі етістіктердегі құранды етістіктерге жалғанбайды. Кей жағдайда ғана көсемшенің жұрнақтары құранды етістіктерге жалғанады. Бұл етістік үш немесе төрт сөзден тұрған болса, онда мұның құрамынан көсемше жұрнақтарын табуға болады: *іші қату – іші қатып қалу; кірпік қағу – кірпік қағып қалу* т.б.

Демек, жоғарыда айтқандай күрделі етістік ұғымы аясында көрсетілген тілдік құбылыстарды былайша жіктеп бөлеміз:

- 1 Аналитикалық формадағы күрделі етістіктер;
- 2 Күрделі етістіктер (сөзжасамдық бойынша);
- 3 Құранды күрделі етістіктер;
- 4 Етістікті тұрақты сөз тіркесіндегі күрделі етістіктер;
- 5 Етістікті сөз тіркесіндегі күрделі етістіктер.

Аналитикалық формадағы күрделі етістіктерге ғалым – А. Ысқақов «дербес етістік пен белгілі бір грамматикалық категориялардың мағыналарын білдіретін көмекші етістіктің құрамын аналитикалық формадағы күрделі етістік» дейді (Ысқақов, 1991: 242).

Аналитикалық формадағы негізгі күрделі етістік көмекші етістіктерден алдында тұрады да, аналитикалық формадағы тіркестің әуелгі мағынасына жетекшілік етеді. Мысалы, *айтса екен, күлсе екен* деп екі компоненттен тұратын болса да, негізгі мағынасы – *айту, күлу*. Бірақ осы негізгі білдіретін мағынаға *тілек, қалау* сияқты мағыналары қосылып тұрады.

Аналитикалық формадағы құранды күрделі етістіктермен бірдей, екеуі де негізгі дербес сөз бен көмекші етістіктерден құрам табады. Ал ұқсамайтын жерлері ретінде, ең алдыменен, бұлардың негізгі сыңарлары мен көмекші сыңарлары сөздердің атқару функциясына байланысты болып келеді. Күрделі құранды етістіктің бірінші сыңарлары есім сөздер болса, аналитикалық формасындағы – етістік болады. Мысалы, *көмек ет* – құранды етістік, *келе сал* – аналитикалық формасындағы етістік т.б. Екіншіден, құранды етістіктерде екінші компоненттері негізгі етістік те, ал аналитикалық формасындағы көмекші етістіктер болып келеді.

Аналитикалық формадағы етістіктер аналитикалық форманттардан жасалады. Етістіктердің аналитикалық формасындағы негізгі етістіктерге жұрнақ, жалғау және көмекші етістіктер жалғанып, етістіктердің белгілі бір грамматикалық категорияларына қатысты мағыналарды білдіреді (Ысқақов, 1991: 251). Олар негізінен, негізгі «жетекші» сөздерге қосылған бір қосымша және бір көмекші етістіктерден тұрады. Мысалы, *жылай жаздады (-й жазда), батып қалды (-ып қал)* т.б.

Н. Оралбаеваның пікірінше етістіктертің аналитикалық формасы қимыл категориясының модалды етістіктердің, рай категориясындағы ашық райлардың және бұйрық райлардың, не қалау райлардың не шартты райлардың, болымсыздық категорияларының грамматикалық көрсеткіштері болып табылатынын талдап көрсетеді (Оралбаева, 1979: 71). «Сөздердің аналитикалық формаларын жасаушы аналитикалық форманттар – етістіктердің грамматикалық көрсеткіші болып табылады. Аналитикалық формасындағы етістіктер арқылы жасалған аналитикалық формадағы етістіктер де осы категорияның парадигмасына кіреді» (Оралбаева, 1979: 73).

Академик Н. Сауранбаевтың айтуынша: «Бірнеше етістіктердің, болмаса етістік пен есім сөздердің іс-қимылы жайлы белгілі ұғымдарды білдіретін тұрақты сөз тіркестерін күрделі етістіктер дейміз. Күрделі етістіктердегі негізгі ұғымдарды білдіретін етістіктер негізгі болып табылады да, оның қосымша мағынада беріліп тұрған соңғы компоненті көмекші етістік болады», – дейді (Қапалбеков, 2000: 21).

Ал Ы. Мамановтың пайымдауынша: «Күрделі етістіктер етістіктің бүкіл формаларымен бірге түрленіп және олардың құрамындағы көмекші етістіктер әртүрлі грамматикалық мағыналарды береді. Күрделі етістіктер көсемшенің жұрнақтары көмекші етістіктермен тіркесу арқылы жасалады. Күрделі етістіктердің құрамындағы алғашқы көсемше түріндегі компоненті лексикалық мағына береді де, кейінгі компоненті көмекші етістіктерге грамматикалық мағына үстей отырып, етістіктің басқа формаларымен түрленетін құрылымдық қызметтерді атқарады, – дейді (Маманов, 1966: 55).

Тілші Ы. Маманов етістіктерді былайша жіктейді: негізгі күрделі етістіктер және функциялық күрделі етістіктер деп бөледі. Ғалым негізгі етістіктерді өз ішінде түбір және модификациялық деп бөледі.

Түбір етістікке қосымша жалғану арқылы жасалған туынды түбірлермен қоса тіркесті түбір етістіктерді береді. Яки етістіктердің құранды етістіктері негізгі етістіктерге жатқызылады. Күрделі етістіктерді автор модификациялық топта – етіс немесе күшейтпелі етістіктер қатарларында көрсетеді. Зерттеуші күрделі етістіктерді модификациялық топта берген кезде негізінен етістіктердің аналитикалық формаларын негізге алғандығын байқаймыз (алып қалу, бара жатса, тоқып шыққан т.б.).

Профессор С. Исаев та күрделі етістіктер түсінігіне ғалым Н. Оралбаева аналитикалық формадағы күрделі етістіктер деп айтқан бірінші компоненті лексикалық мағынаны, екінші компоненті грамматикалық мағыналар үстеп, көмекші қызметін атқаратын етістіктердің тіркестерін жатқызады: «Күрделі етістіктер деген ұғымға негізгі етістіктер мен көмекші етістіктер яғни лексикалық мағыналары жоқ етістіктердің тіркесі және етістіктердің нақты грамматикалық категорияларының көрсеткіші болып табылатын түрлері ғана жатқызылады деп танымыз. Негізгі етістіктер әсіресе көсемшелер, есімшелер және райлардың (қалау, шартты) тұлғаларында тұрып, ал көмекші етістіктер етістіктердің грамматикалық категорияларының біреуінде (шақ, рай) тұрып сөйлем қызметін атқарады да, негізгі етістіктерге сантүрлі грамматикалық мағыналарды үстейді» (Сауранбаев, 1942: 111). Сонымен бірге ғалым Н. Оралбаеваның зерттеуінше, негізгі етістіктерге көсемшенің *-а, -е, -й, -ып, -іп, -п, -ғалы, -гелі, -қалы, -келі* жұрнақтары, ал есімшенің *-ған, -ген, -қан, -кен, -атын, -етін, -йтын, -ар, -ер, -р, -мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек* жұрнақтары, шартты райдың *-са, -се* жұрнақтары тұлғаларына көмекші етістіктердің және негізгі етістік түбірлерге *-ғы, -гі -қы, -кі* қосымшаларының тәуелденген формаларына *бар* көмекші етістігі жалғанып, бір ғана етістіктің орнына қолданылып, күрделі етістік болып табылады. Мысалы, *барып қалды, бармақ болды, барғалы жатыр, барғым келді* т.б. (Исаев, 1998: 247).

Күрделі етістіктер (сөзжасамдық). Күрделі етістіктер ұғымын сөзжасамдық бірліктерге байланысты қолданған зерттеушілер бар. Әсіресе бұл, сөзжасам саласының қалыптасуына қатысты туған көзқарас.

Қазақ тілінің белгілі грамматисі – А. Ысқақов: «Егерде тіркестердегі сығарлар беретін мағына жағынан өзара пара-пар, бірдей бола тұра (тең келгенімен), бірінен-бірі жекеленбей, жалпы лексикалық мағыналарды (тұлғаны) білдірсе, мұндай тіркестер – жай күрделі тіркестер деп аталады. Мысалы, *салып бар, барып қайт, айтып шық, сатып бер, барып кет* т.б. – десе, енді бірде жоғарыдағы келтірілген мысалдарды күрделі құрама етістіктер атауымен атайды. Ғалым А. Ысқақов: Күрделі құрама етістіктердің бір сыңары толық мәнді сөз болса, аналитикалық формасындағы толық мәндә сөз және көмекші сөздердің тіркесіп келуі арқылы жасалады. Мысалы, *секіріп өт* – құрама етістік, *көре сал* – аналитикалық формасындағы етістік. Бұндағы тіркестердің мағыналарына үңіліп қарасақ, күрделі құрама етістіктердің компоненттері сол сөздердің лексикалық мағыналарын берсе, аналитикалық формасындағы алғашқы компоненті лексикалық, ал соңғы компоненті бұған грамматикалық мағынаны үстейді. Мәселен, *салып бар, сұрап ал* деген құрама етістікті тіркестердің *бар, ал* немесе *сал, сұра* деген етістіктері дара қимылды білдіріп тұрғанын көреміз. Ал *сұрай сал, сала сал* десек, аналитикалық формасындағы етістіктердің соңғы компоненті *сал* алғашқы компонентінде *сұра, сал* етістіктеріне грамматикалық мағынаны үстеп тұрғанын байқаймыз (Ысқақов, 1991: 13).

Ал күрделі етістіктердің компоненттері толық мағыналы етістіктер деген ой-пікірді зерттеуші, ғалым Н. Оралбаева айтады. «Күрделі етістіктердің жасалу жолында оның жекелеген компоненттері бірдей сөйлем мағынасын беруге қатысады. Бұлардың да құрамындағы компоненттері – толық мағыналы етістіктер болып келеді. Күрделі етістіктердің құрамдарындағы жеке компоненттерінің мағыналарының жиынтығынан құралған бір күрделі іс-қимылды білдіреді», – деп күрделі етістіктердің екі компоненттерін іс-қимылдың екі бөлімін білдіретінін ашып көрсетеді (Оралбаева, 1979: 56-57). Мәселен, *алып кел* тіркесіндегі «*алып*» бөлігі қимылдың бағытын орындаса, «*кел*» бөлігі барған жерден қайта келу мағынасын білдіреді. Демек, бір қозғалыстың немесе іс-

әрекеттің екі бағытын білдіретін түрлері де кездеседі. *Ауылға кіріп шық, бөлмеге келіп кет, ақшаны беріп кел* тәрізді күрделі етістіктердің барлығы алғашқы екі іс-қимылды білдіретін толық мағыналы сөздер болғаны айқын. Қолданыста бола келе бұлар даралығын жойып, біркелкі мағыналарға ауысқан (Оралбаева, 1979: 173).

Б. Қасым өзінің «Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі етістіктер» тақырыбында кандидаттық диссертациясын қорғайды. Бұл еңбекінде іс-қимылды білдіретін күрделі сөздер, яки күрделі етістіктер сөзжасамдық тұрғысында біртұтас күрделі сөздерге ортақ мәселелер аясында қарастырылып, іс-қимылды білдіретін күрделі сөздердің сөзжасамдық сипатының болатындығы дәлелденеді. Ғалымның диссертациясында «күрделі сөздерді құрастыруға тек бір мағыналары бар компоненттер қатыса алады. Күрделі сөздердің мағыналары оның құрамдарындағы лексикалық мағыналары бар компоненттерінің мағыналарынан туындайды. Соның нәтижесінде күрделі сөздердің біртұтастығы пайда болып, бір толық мағына болып қалыптасады» (Қасым, 1996: 41).

Нәтижелер және талқылау

Қазақ тіліндегі сөздіктерде күрделі етістіктердің сөздігі ешбір сөздікке енбеген. Сондықтан да біз жоғарыда берілген күрделі етістікті тіркестердің сөздік болып жасалуын негізге алып, көмекші етістіктер немесе тірек сыңарлары арқылы жасалған күрделі етістіктерді лексикографиялау мүмкіншіліктерін қарастырамыз. Төменде бірнеше күрделі етістіктердің лексикографиялық құрылымын қарастырамыз. Ал жинақталған зерттеу материалдарымыздың толықтай көлемін өздеріміз құрастыратын сөздікте көрсетеміз. Біз күрделі немесе аналитикалық етістіктерді тірек компоненттері бойынша «Қолданбалы компьютерлік лингвистика» бөлімі жасаған «Қазақ тілінің мәтіндер корпусынан» жинап алдық. Қазіргі кезде жинақталған күрделі етістіктер мен аналитикалық етістіктер саны – 2500-ден аса.

Сонымен етістікті тұрақты сөз тіркестердің лексикографиялануына ұқсас, күрделі етістіктерді лексикографиялауда да осыған ұқсас принциптер сақталып отырады.

1) Күрделі етістіктер қазақ тілінің 15 томдық түсіндірме сөздігінде бірінші сыңарлары сөздік ұяға беріледі. Мысалы, *салып шықты* күрделі етістігі «сал» етістігінің, *айтып шықты* күрделі етістігі «айт» етістігінің сөздік ұясында беріледі.

2) Күрделі етістіктердің жедел өткен шақ тұлғасында *-ды, -ді, -ты, -ті* жіктік жалғаулардың 3-жағында тұрады;

3) Күрделі етістіктер жаңа (азат) жолдан қою бояумен беріледі де соңынан нүкте қойылып отырады;

4) Күрделі етістіктерге берілген дефинициялардың екі компонентті қамтитын жалпы күрделі іс-қимыл мағыналарында негізделіп жасалады және олар тіркестегідей жедел өткен шақта және жіктік жалғауының 3-жағында беріледі. Дефинициялар курсивпен жазылады;

5) Күрделі етістіктертен соң, мағыналары ашылмай тұрып, грамматикалық белгісөздері (пометалары) қойылады, яғни *к ү р д*. деген белгілері қойылады немесе ауыспалы мағыналарға ие болғанда, *а у ы с*. белгісөздері қойылады.

6) Мағыналары түсіндіріліп жазылғаннан кейін көрнекілік (иллюстрациялық) материалдар тұрғысында мысалдар беріледі. Мысалдар көп жағдайда көркем әдебиет стильдерінен алынады;

7) Күрделі етістіктердің бірнеше мағыналары болуы да мүмкін, мұндай жағдайда әрбір мағыналары кәріптермен *а, ә, б* ажыратылады. Бұндайда күрделі етістіктер мағыналары ауыспалы мағыналарға көшіп, тұрақты сөз тіркестеріндей болып шығады.

Ал егер күрделі етістіктерді жеке-дара түсіндірме сөздік ретінде шығарар болса, бұндайда тізімдеп жазу ретін екі принцип бойынша беруімізге болады. 1) жалпылай әліпбилік тәртіппен; 2) екіншіден тірек сыңарлардың ұясына топтастырылып, сөздіктің (мәселен, *отыр, жатыр, тұр* т.б.) ұясы ішінде әліпби ретімен тізімдеуге болады.

Көмекші етістіктер көп жағдайда өзінің тура мағыналарында жұмсалғанда екі іс-қимылдың кесінділерінің біреуі болып, сөзжасамдық күрделі етістіктерді тудырады.

Етістіктердің тұрақты сөз тіркестері немесе құранды етістіктердің тірек сыңарлары негізгі есім немесе етістікті сөздерге тіркесе келіп, өздері қатысқан сыңарларына ортақ мағыналар үстеп отырады, яки абстрактілі мағыналары болады. Мысалы, *ал* етістігі тіркестің құрамында көбінесе болымды тұлғасында кездеседі, субъектінің объектіні өзіне иелік етуі (меншіктеуі) мағынасындағы тіркестердің семантикаларынан да байқалып тұрады. Ауыспалы мағынасында іс-қимылдың жүзеге асып орындалуын білдіреді.

Күрделі етістіктерді жасағанда да екінші компоненті көбінесе тірек компоненттер деп аталған көмекші етістіктер болып келеді. Алайда күрделі етістіктердегі тірек компоненттердің мағыналары өздерінің лексикалық мағыналары шеңберлерінде қолданылады. Абстрактілі әмбебап мағыналарға айналмайды. Мысалы:

Алып шықты. к ү р д. а) *Затты, нәрсені қолына алып не бірге ертіп сыртқа шығарды.* Ал енді ыдыс-аяқ салынған сандық ашылғанда бір каробка пышақтарды а л ы п ш ы қ т ы (Қ.Өзенбаева, Асықты көрпе). Мәди қызды байлаудан босатып есік алдына а л ы п ш ы қ т ы да, шашынан сипап көзінің жасын сүрте бастады (Ә.Әбішев, Жаралы сұңқар). ә) а у ы с. *Бір жұмысты өзі не өздерінің күшімен бітірді, нәтижеге қол жеткізді.* Жарыста өз командасын қалайда а л ы п ш ы ғ а т ы н (Ауызекі) (А.Мурсал, 2019:90).

Кіріп шықты. к ү р д. *Бір жерге жолай соғып кетті.* Үлкен кісі үйіне к і р і п ш ы қ т ы (Қ.Түменбаев, Ағаш ескерткіш).

Айтып келді. к ү р д. *Бір нәрсе туралы хабардар етті, естігенін келген жеріне жеткізді.*

Барып келді. к ү р д. *Бір жерде болып, қайта оралды, жолсапардан қайтты.* Жаппар мынау қолға ұстар дәнеңесі жоқ мөп-мөлдір, шегіне шетіне жетіп болмайтын тұлдыр көкке қарай б а р ы п к е л д і (Ә. Кекілбаев, Мұнара).

Әкеліп берді. к ү р д. *Бір затты алып, біреуге ұстатты.*

Апарып берді. к ү р д. *Бір затты біреуге не бір жерге жеткізді.* Онда біздің жұмысымыз жоқ, жоғалындар, – деп апайлар дорбаны апарып берді (Қ.Өзденбаева, Додаға түскен дорбалар).

Жоғарыда *шық, кел, бер* көмекші етістіктер арқылы жасалған күрделі етістіктер берілген. Аталған көмекші етістіктердің немесе басқа да көмекші етістіктердің, яки тірек компоненттері күрделі етістіктер (сөзжасамдық) жасағанда, біртұтас қимылдың кесіндісі ретінде көбінесе өздерінің тура мағыналарында жұмсалады.

Енді төменде *аналитикалық формасындағы етістіктерді лексикографиялауға* қатысты мәселелерге келеміз.

Күрделі етістіктерді лексикография жасауға байланысты аналитикалық формасындағы етістіктерді лексикографиялауда да осыған ұқсас принциптер сақталады.

1) Аналитикалық формасындағы етістіктер егерде сөздікке қазақ тілінің 15 томдық түсіндірме сөздігі алынса, алғашқы компоненттерінің сөздігі ұясында беріледі. Мысалы, *көріп шықты* аналитикалық етістігі «көр» етістігінің, *ала қойды* аналитикалық етістігі «ал» етістігінің сөздігі ұясында беріледі.

2) Аналитикалық етістіктер де етістікті тұрақты сөз тіркестері мен күрделі етістіктер тәрізді жедел өткен шақ тұлғасындағы *-ды, -ді, -ты, -ті* жұрнақтары, жіктік жалғаудың 3-жақ тұлғасында кездеседі;

3) Аналитикалық формасындағы етістіктер, жаңа (азат) жолдан қою қара бояумен жазылып, соңынан нүкте қойылып жазылады;

4) Аналитикалық формасындағы етістіктерге берілген дефинициялар да негізгі іс-қимыл мағыналары бірінші компоненттің, яки негізгі етістіктердің лексикалық мағыналарына негізделеді де екінші компонент көмекші етістік мағынасында грамматикалық мәнде, яки қимылдың өту сипатындағы мағынаны үстейді; бұлар етістікті тұрақты сөз тіркестеріндегідей жедел өткен шақ тұлғасында және жіктіктің 3-жақ тұлғасында беріледі; дефинициялар курсив қарпімен ерекшеленіп жазылады;

5) Аналитикалық етістіктертен соң, мағыналары ашылмаған күйі бұрын грамматикалық белгісөздер қойылады, яки *а н а л.* деген белгісөзі қойылады;

6) Мағынасы түсіндірілгеннен соң, көрнекілік зерртеу-материалдары ретінде көп жағдайда көркем әдебиет стильдеріндегі мысалдармен беріліп отырады;

7) Аналитикалық етістіктердің көптеген мағыналары кездесіп отырады, бұндайда әрқайсысының мағыналары а, ә, б кәріптерімен ажыратылады. Алайда аналитикалық етістіктерде екінші көмекші етістіктер мен тірек компоненттер қимылдарының өту сипаты, шақ тәрізді грамматикалық мағыналарын білдіретіндіктен, ауыспалы мағыналарға айнала қоймайды.

Ескерте кетсек, аналитикалық формасындағы етістіктердің ғана түсіндірме сөздігін шығаратын болсақ, онда тізімдеу тәртібі бойынша екі принциппен береміз. 1) жалпы алфавиттік тәртіппен; 2) екінші тірек компоненттің (екінші сыңардың) ұясына топтастырып, сөздік (мысалы, бол, жат, қат т.б.) ұясы ішінде әліпби тәртібімен тізімдеуге болады.

Оқып шықты. а н а л. *Оқып бітірді, аяқтады.* Текежан ол берген бір жапырақ қағазды ішінен о қ ы п ш ы қ т ы да, тісін шықыр еткізді, бірақ өңінде өзгеріс жоқ (Ә.Әбішев, Жаралы сұңқар).

Шық етістігі негізгі етістіктерге тіркесіп, үш аналитикалық формалы етістікте де *іс-әрекеттің біткенін, аяқталғанын* білдіретін мағына үстейді.

Жасала қойды. а н а л. *Көп күттірмей, тез арада жасалып кетті, тез-ақ жасалды.* Апамның пысықтығынан Айгүлдің базардан әкелген ақ, көк, қызыл, жасыл, сары, қара, күлгін, сұр материалдарынан, шәй ішіп біткенше құрақ көрпесі ж а с а л а қ о й д ы (Қ.Өзденбаева, Алып-ұшқан көңіл-ай!).

Сала қойды. а н а л. *Оп-оңай орналастырды, жеңіл, тез-ақ салды.* Бұрын 20 теңге беріп, арбамен әкеліп, автобуска с а л а қ о я т ы н заттарын енді таксимен тасып, торыққан жұрттың жан айқайын кімге айтарын білмей, өздерімен-өздері шер тарқатып, босқа елдің артынан қарап мен тұрмын (Қ.Өзденбаева, Арман мен Алдан).

Әкеле қойды. а н а л. *Жеп-жеңіл әкеле салды, тез-ақ алып келді.* Екі кесесін балаларыма ала салайын деп, сумкадан ақша алам дегенше апай лып етіп барып, қалтаға салып ә к е л е қ о й д ы (Қ.Өзденбекова, Коридордағы кемпір).

Қой көмекші етістігі жоғарыда берілген үш аналитикалық формалы тіркесте негізгі етістікке *іс-әрекеттің тез арада әрі жеңіл-желпі орындалу* мағынасын үстейді.

Баста көмекші етістігі жоғарыда берілген үш аналитикалық формалы тіркесте негізгі етістікке *іс-әрекеттің басталуын, бастапқы кезеңін білдіру* мағынасын үстейді.

Енді төмендегі аналитикалық етістіктерде *сал* көмекші етістігі негізгі етістіктерге тіркесіп, бірнеше грамматикалық мағына үстейді.

Ала салды. а н а л. *Ала қояйын деді, жолай алды.* Екі кесесін балаларыма а л а с а л а й ы н деп, сумкадан ақша алам дегенше апай «лып» етіп барып қалтаға салып әкеле қойды (Қ.Өзденбаева, Коридордағы кемпір).

Бітіре салды. а н а л. *Соны ғана бітірді, аяқтаумен шектелді.* Кей келін мектеп б і т і р е с а л а д ы (Қ.Өзденбаева, «Невидимка» келіндер).

Жапсыра салды. а н а л. *Жеңіл-желпі, болар-болмас жапсырды, ілді.* Басына соңғы шыққан майда ақ қызыл гүлдері бар бүгінгі моданың жұқа орамалын тас төбесіне ж а п с ы р а с а л ғ а н апайдың «5шмкіден» түсіп санаулы талдары қалған шашынан құйқасының әр жері көрініп тұрғанын байқадым (Қ.Өзденбаева, «Бывший» бастықтың бибісі немесе көк көйлектің кесірі).

Жайрата салды. а н а л. *Оп-оңай жайратты, өзі-ақ жайратты.* Сенің бұндай екенінді білгенімде-ақ өзім ж а й р а т а с а л а т ы н едім ғой (М.А.Шөмекей, Партизан Тұрғанбике).

Айтып салды. а н а л. *Бет-жүзге қарамай, айтып тастады.* Жауынбай бейшара да тік еді, көңіліңе қарамай а й т ы п с а л а т ы н (Қ.Түменбаев, Оқ).

Аударал салды. а н а л. *Лақ еткізін, ақтарды.* Жұмыртқа келіншек ернін сылп еткізіп, қалта тапқан қаһармандай дорбаны столға *а у д а р а с а л д ы* (Қ.Өзденбаева, Жақсылықтың жазығы).

Жоғарыдағы мысалдарда *ала салды, бітіре салды, жапсыра салды, жайрата салды* тіркестерінде іс-әрекеттің немқұрайлы, жеңіл-желпі орындалғанын білдірсе, *айтып салды, аударал салды* тіркестерінде іс-әрекетті кезек күттірмей, бірден орындалғанын білдіреді.

Қорытынды

Қортындылай келе, біз жоғарыда келтірілген зерттеу материалымыздан етістікті сөз тіркестері мен аналитикалық формасындағы етістіктерді лексикографиялаудағы принциптерін ашып көрсетіп, сөздіктер құрастыруға болатындығын дәлелдедік. Жоғарыдағы келтірілген мысалдар арқылы көптеген тіркестерді, сөз тіркестерінің (күрделі етістіктер және аналитикалық формасындағы етістіктер) мағыналарын түсіндіріп, мағыналық ерекшеліктерін айқындап бердік. Бұл көмекші етістіктердің негізгі етістіктерге қарай бірнеше мағыналық реңктерге ие болу мүмкіндігін көрсетті. Диссертациялық жұмысымызда *-а сал, -а кет* аналитикалық форманттарының функционалды мағыналарына талдау жасаған кезде де көз жеткізгенбіз. Бірақ біздің мақсат-міндетіміз, күрделі құрамды сөз тіркестердің семантикалық құрылымдағы мағыналарын ашу емес, қайта оларды лексикографиялауға байланысты болғандықтан, мағыналық талдауларын қысқаша мысалдармен ғана бердік.

Бұл күрделі етістіктердің түсіндірме сөздігін жасаудың қажеттілігі қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне оқытқанда, магистр мен докторанттардың ғылыми зерттеу жұмыс жүргізгенде, ең бастысы қазақ тілінің ұлттық корпусын жасауға қажет болады. Өйткені аналитикалық формасындағы күрделі етістіктер, көмекші етістіктер мағыналары грамматикаларда, оқулықтар мен оқу құралдарында жазылады. Оқыту үдерісінде үйретіліп жатқанымен, қазақ тілін терең оқыту мәселесінде көмекші етістіктер семантикасын түсінуге және үйретілуі қиын күрделі проблема болып отыр. Осындай жағдайлар аясында аналитикалық формасындағы етістіктер тілімізде сөзжасамдық құбылыс ретінде де танылмаса да, оның лексика-грамматикалық мағыналарын түсіндіретін құрал сөздік дайындау ісі. Ол тіл үйренуде де, сондай-ақ сәтүрлі тәржіма жұмыстарын жүзеге асыруда да рөлі ерекше болмақ.

Мақала BR11765619 «Мемлекеттік тілдің ақпараттық-инновациялық базасы ретіндегі қазақ тілінің ұлттық корпусын әзірлеу: ғылыми-зерттеу және оқыту интернет-ресурсы» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясында жарияланды.

Әдебиеттер

- Байтұрсынұлы А. (1992) Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 444 б.
Жұбанов Қ. (1966) Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 1966. – 362 б.
Маманов Б. (1966) Қазіргі қазақ тілі. Етістік. – Алматы: Ғылым, 1966. – 163 б.
Ысқақов А. (1991) Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1991. – 382 б.
Оралбаева Н. (1979) Қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттарының құрылысы мен мағынасы. – Алматы: Ғылым, 1979. – 136 б.
Қапалбеков Б. (2000) Көсемше бағыныңқылардың дамып, қалыптасуы мен мағыналық түрлері: филол. ғыл. канд. ... дис.: 10.02.02. – Алматы, 2000. – 143 б.
Сауранбаев Н.Т. (1942) Қазақ тіліндегі көсемшелердің семантикасы мен функциясы. – Алматы. Ғылым, 1942. – 187 б.
Исаев С. (1998) Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы: Рауан, 1998. – 303 б.
Қасым Б. (1996) Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі етістіктер. – Алматы, 1996.

References

- Bajtursynuly A. (1992) Til tagylymy. – Almaty: Ana tili, 1992. – 444 b. [Baitursynuly A. Language Teaching. – Almaty: Ana tili, 1992. – 444 p.] (in Kazakh)
- Zhubanov K. (1966) Qazaq tili zhonindegi zertteyler. – Almaty, 1966. – 362 b. [Zhubanov K. Research on the Kazakh language. Almaty, 1966. – 362 p.] (in Kazakh)
- Mamanov Y. (1966) Qazirgi qazaq tili. Etistik. – Almaty: Gylym, 1966. – 163 b. [Mamanov Y. Modern Kazakh language. Verb. Almaty: Nauka publ., 1966. – 163 p.] (in Kazakh)
- Yskakov A. (1991) Qazirgi qazaq tili. – Almaty, 1991. – 382 b. [Modern Kazakh language. Almaty, 1991. – 382 p.] (in Kazakh)
- Oralbaeva N. (1979) Qazaq tilindegi etistiktin analitikalyq fopmanttarynyn qurylysy men magynasy. – Almaty: Gylym, 1979. – 136 b. [Oralbayeva N. Structure and meaning of analytical verb formants in the Kazakh language. Almaty: Nauka publ., 1979. – 136 p.] (in Kazakh)
- Kapalbekov B. (2000) Kosemshe bagynynqylardyn damyp, qalyptasuy men magynalyq turleri: filol. gyl. kand. ... dic.: 10.02.02. – Almaty, 2000. – 143 b. [Kapalbekov B. Development, formation and semantic types of leading subgroups: philol. science. cand. ... diss.: 10.02.02. – Almaty, 2000. – 143 p.] (in Kazakh)
- Cauranbaev N.T. (1942) Qazaq tilindegi kosemshelelerin semantikasy men fynkcijasy. – Almaty. Gylym, 1942. – 187 b. [Sauranbayev N. T. Semantics and functions of verbs in the Kazakh language. – Almaty. Nauka publ., 1942. – 187 p.] (in Kazakh)
- Icaev C. (1998) Qazirgi qazaq tilindegi cozderdin gpmmatikalyq sipaty. – Almaty: Pauan, 1998. – 303 b. [Isaev S. Grammatical character of words in the modern Kazakh language. Almaty: Rauan publ., 1998. – 303 p.] (in Kazakh)
- Kasym B. (1996) Qazirgi qazaq tilindegi kurdeli etistikter. – Almaty, 1996. [Kasym B. Complex verbs in the modern Kazakh language. – Almaty, 1996.] (in Kazakh)

А. Жанабекова^{1*}, **Ж. Алпысбай²**

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан;

²№15 мектеп-гимназия, Тараз, Қазақстан

*e-mail: aiman_miras@mail.ru

СӨЗДЕРДІҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРАМЫН АВТОМАТТЫ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ ЖАСАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ МЕН ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Аннотация. Мақалада Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы морфологиялық белгіленім программасын жүзеге асыратын морфологиялық анализатордың жұмыс істеу технологиясы қарастырылады. Морфологиялық белгіленім енгізу Ұлттық корпусындағы ең негізгі әрі маңызды лингвистикалық талдау болып табылады. Сонымен бірге аралық қабаттағы тілдік бірліктерді біз жасап отырған негізсөздер сөздігі мен грамматикалық формалар (сөзформалар) сөздігінде қалай ажыратылатыны туралы сөз еттіледі. Сөздердің құрамын түбір мен қосымшаға автоматты түрде бөлу және сөздердің сөз табына қатысын және сөзгертім қосымшаларының грамматикалық белгісін сипаттау компьютер үшін оңай емес. Алайда қазақ тілі сияқты жалғамалы тілдерде сөздердің құрамын автоматты түрде бөлу және сөз бөлшектеріне автоматты талдау жасау флективті тілдерге қарағанда жеңілдірек. Себебі жалғамалы тілдерде қосымшалар белгілі бір жүйемен жалғанады. Сөзформалардың формальды моделі анық боп келеді. Мақалада қазақ тіліндегі сөздерді автоматты түрде бөлшектеу мен талдаудың кейбір қиындықтары сөз болады, қазақ тілінің морфологиялық жүйесін модельдеудегі қиын мәселелер мен грамматикалық сөздікке енгізілетін категориялар мен шартты белгілер қарастырылады.

Тірек сөздер: корпус, белгіленім, анализатор, түбір, қосымша

А. Жанабекова¹, Ж. Алпысбай²

¹Институт языкознания имени А.Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан;

²№15-школа-гимназия, Тараз, Казахстан

*e-mail: aiman_miras@mail.ru

ТЕХНОЛОГИЯ И ПРОБЛЕМЫ АВТОМАТИЧЕСКОГО ЛИНГВОАНАЛИЗА МОРФОЛОГИЧЕСКОГО СОСТАВА СЛОВ

Аннотация. В статье рассматривается технология работы морфологического анализатора, реализующего программу морфологической разметки в Национальном корпусе казахского языка. Введение морфологической разметки является самым основным и важным лингвистическим анализом Национального корпуса. Также рассматривается как языковые единицы в промежуточном слое дифференцируются в словаре основных слов и словаре грамматических форм (словоформ), которые разрабатываем. Компьютеру сложно автоматически разделять слова на корни и аффиксы и описывать отношение слов к частям речи и грамматические характеристики аффиксов. Однако, в агглютинативных языках, таких как казахский, легче автоматически разделять слова и автоматически анализировать состав слов, чем в флективных языках. Это связано с тем, что в агглютинативных языках аффиксы прибавляются в определенной системе. Формальная модель словоформ более понятна. В статье рассматриваются некоторые трудности автоматического разбора и анализа слов в казахском языке. А также в статье

рассматриваются проблемные вопросы функциональных аффиксов в моделировании морфологической системы казахского языка, также вопросы, касающиеся категорий и условно-принятых кодов, входящих в грамматический словарь.

Ключевые слова: корпус, разметка, анализатор, корень, аффикс

A. Zhanabekova¹, Zh. Alpysbay²

¹A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan;

²15-school-gymnasium, Taraz, Kazakhstan

*e-mail: aiman_miras@mail.ru

TECHNOLOGY AND PROBLEMS OF AUTOMATIC LINGUOANALYSIS OF THE MORPHOLOGICAL COMPOSITION OF WORDS

Abstract. The article discusses the technology of the morphological analyzer, which implements the program of morphological markup in the National corpus of the Kazakh language. The introduction of morphological markup is the most basic and important linguistic analysis of the National Corpus. It is also considered how language units in the intermediate layer are differentiated in the dictionary of basic words and the dictionary of grammatical forms (word forms) that we are developing. It is difficult for a computer to automatically divide words into roots and affixes and describe the relation of words to parts of speech and grammatical characteristics of affixes. However, in agglutinative languages, such as Kazakh, it is easier to automatically separate words and automatically analyze the composition of words than in inflectional languages. This is due to the fact that in agglutinative languages affixes are added in a certain system. The formal model of word forms is more understandable. The article discusses some difficulties of automatic parsing and analysis of words in the Kazakh language. The article also discusses problematic issues of functional affixes in the modeling of the morphological system of the Kazakh language, as well as issues related to categories and conditionally accepted codes included in the grammatical dictionary.

Keywords: corpus, markup, parser, root, affix

Кіріспе

Қазіргі жаһандану тұсында ғылым салаларының барлығында дерлік жаңа технологияны пайдалану арқылы тез әрі сапалы түрде ғылыми нәтижелер алу қажеттігі туып отыр. Тіл ғылымы саласында да қазіргі кезде ғылыми-зерттеу жұмыстарын автоматтандыру ісіне үлкен мән берілуде. Осы орайда тіл ғылымын одан әрі дамыту үшін оны зерттеудің жаңа технологияларын қарастыру қажеттігі туды. Бүгінгі тіл зерттеушісі үшін ғылыми-зерттеу жұмыстарын қысқа уақыт ішінде орындап шығуға мүмкіндік беретін дайын ақпараттық құрал қызметін атқаратын тілдік корпустар жасаудың маңыздылығы дау тудырмайды. Шетел және орыс тіл білімінде орасан зор нәтиже беріп отырған тілдік корпустарды қазақ тіл білімінің материалдары негізінде жасау бүгінде үлкен сұранысқа ие.

Мұндай аса ауқымды тілдік ақпараттармен қамтамасыз етілген корпустар жасау жұмысының барысы бірнеше сатыдан тұрады. Компьютер жадына қаншалықты ақпарат енгізілсе, компьютердің жад арқылы өңдеп шығарып беретін ақпараты да соншалық болады. Сондықтан корпус құрастырушылар жадқа енгізілетін мәліметтерді өз сұраныстарына қарай икемдейді. Демек, компьютер адамның саналы ой-әрекетінің нәтижесі болып табылады.

Компьютерге арнайы тапсырма беру үшін, компьютер сол тапсырманы орындауға қажетті шарттарды толық білуі керек. Компьютер жадқа салынған арнайы формулалар, модельдер, шарттар арқылы жұмыс істейді. Сондықтан тілдік корпустар жасауда да тілдік материалдар арнайы модельдерге салынады.

Тілдік корпустар дегеніміз – үлкен массивтен тұратын лингвистикалық ақпаратпен қамтамасыз етілген автоматты жүйе. Басқаша айтқанда, корпустар әрі автоматты түрде жұмыс істеу керек, екіншіден, лингвистикалық ақпараттармен қамтамасыз етілу қажет. Корпусқа салынатын лингвистикалық ақпараттар тілдік жүйедегі тұрақты деңгейлер бірліктеріне негізделеді, яғни жүйелі тілдік қағидаттарға бағынады. Корпус құрастырушылардың компьютер жадына салатын жұмыс істеу шарттары да осы тіл болмысынан шығады. Сондықтан тілдік корпустардың барлық әрекеті, қимыл-қозғалысы лингвистикалық талаптарға байланысты болады.

Корпуста сұралатын лингвистикалық ақпараттың бірі – тілдің морфологиялық құрылысына қатысты мәліметтер. Мұндай мәліметтер алу үшін корпус жадына осы морфологиялық талдаулар туралы ақпараттар енгізіледі. Олар белгілі бір модель, формулаға түсіріледі. Корпустық лингвистикада мұндай ақпараттандырылған модельдерді (белгі-код) «разметка» деп атайды. Тіл деңгейлеріне қарай мұндай «белгіленімдер» түр-түрге бөлінеді. Морфологиялық деңгей бірліктерін таңбалаушы – морфологиялық белгіленім, синтаксис бірліктерін таңбалаушы – синтаксистік белгіленім т.б. аталады. Демек, корпусқа енгізілетін белгіленімдер де тілдік жүйеге салынады.

Тілдің морфологиялық жүйесін автоматты түрде бөлшектеу компьютер жадына бірнеше сатылы шарттардың орындалуы арқылы іске асады. Олар:

1) Сөздердің морфологиялық құрылымы екі бөліктен тұрады: біреуі – түбір сөздер және 2) оған жалғанатын қосымшалар. Түбір сөздер екіге бөлінеді: негізгі түбір және туынды түбірлер. Олардың екеуі біріктіріліп, негіз сөздер деп аталады. Компьютер ең алдымен мәтінде кездескен жекелеген сөздерді морфологиялық тұрғыдан бөлшектегенде негіз сөздерді ажыратып алуы қажет. Ол үшін жадқа негіз сөздердің тізімі берілуі керек. Бұл – бір.

2) Екіншіден, сөздердің морфологиялық құрылымының екінші бөлігі – оған жалғанатын қосымшалар. Компьютер жадына қосымшаларды бөлшектеп, олардың тілдік жүйедегі грамматикалық мағынасын білдіретін шартты белгіленімдер енгізілуі қажет. Жадқа осылай алдын ала дайындалған қосымшалардың тізімі мен шартты белгілері салынады. Бұл – екі.

3) Осы жұмыстармен қатар корпустардың қай түрі болмасын мәтіндер жиынтығынан тұратындықтан, тілдің әртүрлі стилін қамтитын электронды пішіндегі мәтіндер енгізіледі. Өйткені жоғарыдағы компьютер жадына салынған шарттарға сәйкес программа жүзеге асырылуы үшін сөздердің морфологиялық құрамын талдауға қажетті мәтіндер қажет. Жалпы корпустардың қуаттылығы да осы үлкен массивтерді қамтумен де байланысты болып келеді. Орыс және шетел тіл білімінде жасалған корпустар саны миллиондаған сөзқолданысты қамтиды. Көлемді массивті корпустар сөздердің морфологиялық құрамын бөлшектеу жұмысын компьютер көмегімен автоматты түрде атқарады. Ал мұндай программалар жұмысы үшін компьютер жадына жоғарыда аталған негізсөздер тізімі мен олардың грамматикалық түрленісі болып табылатын қосымша морфемалардың кодталған тізімі енгізілуі қажет.

Біздің бұдан бұрын жариялаған мақалаларымызда тілдің сөздік құрамын құрайтын негіз сөздер сөздігін жасаудың, яғни тілдегі сөздерді тізімдеп, түсіндіретін түсіндірме сөздік реестрлерін автоматты түрде теріп алудың механизмі қарастырылды. Бұл мақаламыз соның жалғасы ретінде сөз таптарына ажыратылған негізсөздерді тізімдеудегі проблемалық мәселелер туралы болмақ.

Материал және әдістер

Тілдердің барлығында негіз сөздер сол тілдің әртүрлі сөздіктерінде тізімделіп отырады. Сөздіктердің ішінде сөзді қамтуы жағынан түсіндірме сөздіктердің құзыреттілігі үлкен болып келеді. Сондықтан кез келген тілде жинақталған сөздік қор түсіндірме сөздіктерде көрініс табады. Осымен байланысты корпусқа морфологиялық белгіленім енгізуде сол тілдің түсіндірме сөздіктерінде берілген реестр сөздер негізге алынады. Қазақ

тілінде үлкен көптомдық түсіндірме сөздік: онтомдық және соңғы жарық көрген онбестомдық түсіндірме сөздіктер болып табылады. Осы орайда біздің корпусқа қажетті морфологиялық белгіленім енгізу үшін арнайы компьютерлік бағдарламалар көмегімен жүз мыңға жуық сөзді қамтыған онбестомдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінен» реестр сөздерді бөліп алу жұмысы орындалды (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011).

Негізсөздер сөздігінің жұмысы 15 томдық түсіндірме сөздіктің реестрлері автоматты жолмен алынғаннан кейін де жалғасады. Олар:

а) Корпусқа қажетті негіз сөздер сөз табына толығымен ажыратылуы қажет болғандықтан, сөз табы қойылмаған сөздерге арнайы сөз табына қатысты белгіленімдер қойып шығу қажет. Яғни реестр сөздерді өңдеу жұмысы жүргізіледі. Мысалы, 15 томдық сөздікте еліктеуіш сөздердің бірсыпырасы жеке реестр ретінде мағыналары ашылып беріледі де, кейбіреулері қос нүкте қойылып, олардың етістіктерімен тіркесі бірден беріліп кетеді. (Жарқ: жарқ етті.). Ал негізсөздер сөздігінде сөздер сөз табына ажыратылып тұру қажет. Сондықтан еліктеуіш сөздердің барлығында қос нүктелер алынып тасталып, еліктеуіш (ел.немесе елік) деген белгіленім қойылды. Осы сияқты түсіндірме сөздікте мағынасы тіркес құрамында ғана ашылған біраз сөздер кездеседі. Олардың барлығы біздің жұмыс позициямызға икемделіп, мүмкіндігінше белгілі бір сөз табына телініп берілді.

ә) Реестр сөздерді тізімдеу, өңдеу барысында оларға сөз таптарын қоюда бірлі-жарым қате кеткен тұстар кездеседі. Мұндай қате көбінесе сын есімнің де зат есімнің де қосымшасы болып табылатын *-лық/лік* қосымшалы сөздерде жиі кездеседі. Мысалы: *реттілік, түрпілік, өршімелік* сөздеріне *сын.* деген белгіленім қойылады. Алайда бұл сөздерге берілген дефиниция заттық мағына болып ашылады, сонымен қатар иллюстрациялық материалдар да зат есім сөзді дәйектейді. Сол сияқты *типологиялық* сөзіне *зат* деген белгіленім қойылады. Бұл сөздің еш мысалсыз-ақ сын есім екендігі белгілі. Осы сипаттас біршама сөздер өңдеу барысында түзетіліп отырды.

б) Негіз сөздерді өңдеуде атқарылатын тағы бір амал – реестр сөздер тізіміндегі бір сөз табына қатысты омоним сөздердің бірін ғана қалдыру. Себебі компьютер бағдарламасы мұндай бір сөз табына қатысты омоним сөздерді олардың мағыналық ерекшелігіне қарамай, бірдей таңбалайды.

в) Реестрді өңдеудің келесі бір сатысы сөзжасамдық жұрнақтар мен форма тудырушы жұрнақтардың аражігін айырып алу болып табылады. Түсіндірме сөздіктер сол тілдің сөз байлығы болғандықтан, олар негізінен тілдегі негізгі және туынды түбір сөздерді ғана қамтуы тиіс. Ал сөздерге грамматикалық мағына үстейтін қосымшалар түсіндірме сөздіктердің сөзтізбесіне енбеуі қажет. Алайда қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде кейбір грамматикалық тұлғалы сөздер сөзтізбеден орын алады. Айталық, қимыл атау тұлғалары, салыстырмалы шырай тұлғалары. Бұл грамматикалық формалар түсіндірме сөздіктерде де шартты түрде алынып отыр. Корпусқа морфологиялық белгіленім енгізу үшін құрастырушылар сөздердің морфологиялық шегін компьютер жадына нақты айырып көрсету қажет. Егерде түсіндірме сөздік реестрінде берілгендіктен қимыл атау тұлғалы етістік сөздерді негіздер қатарында қалдырсақ, онда компьютер корпусқа енгізілген мәтіндердегі сөзформаларды морфологиялық бөліктерге бөлшектегенде, *у* тұлғалы етістіктердің барлығын түбір сөз деп көрсетеді де, бұл қосымша сөзжасамдық жұрнақ ретінде танылады. Алайда *у* қимыл атау формасының грамматикалық бірлік екендігі белгілі. Сондықтан біздің өңдеу жұмысымызда қимыл атау тұлғалы етістіктердің барлығы дерлік сөзтізбеден алынып тасталды. Мұны компьютер автоматты түрде атқарады. Алайда тағы бір ескеретін мәселе кейбір қимыл атау формасындағы етістіктердің заттық мәнді иеленуі. Мысалы, *қамсыздандыру, ақпараттандыру, әртараптандыру, хабарландыру* сияқты сөздер. Компьютер мұндай сөздерді оларға қойылған *зат есім* деген белгіленіміне қарай ажыратады да, оларды сөзтізбеде қалдырады. Сол сияқты түсіндірме сөздікте күшейтпелі шырайда тұрған сын есім сөздер түгелге жуық беріледі. Мысалы: *қып-қызыл, жап-жақын, ап-алыс* т.б. Біздің негізсөздер тізімінде де бұл сөздер негіздер қатарына енгізілді. Өйткені сөздерді

автоматты түрде бөлшектегенде күшейтпелі шырайда тұрған сөздерді компьютер арқылы ажырату қиынға соғады. Ал салыстырмалы шырай тұлғалы сөздер түсіндірме сөздікте біршама қамтылған. Алайда біздің негізсөздер тізімінен *-рақ/рек* пен *-лау/леу* тұлғалы салыстырмалы шырай тұлғалы сын есімдер алынып тасталды. Өйткені олар сын есімнің шырай категориясын құрайтын категориялық мағынаға ие грамматикалық бірліктер болып табылады. Сондықтан бұл формалар сөздердің түрленісіне арналған грамматикалық формалардың тізіміне кетеді, грамматикалық мағына ретінде кодталады.

Онбестомдық түсіндірме сөздікте етіс тұлғалы етістіктер де сөзтізбеде беріліп, мағыналары ашылады. Етіс жұрнақтары тілдік жүйеде етістіктің грамматикалық категориясы бола тұра, онтомдыққа да, онбестомдыққа да енгізілген. Өйткені тілімізде етіс тұлғалы етістіктер өте жиі кездеседі. Етістіктің статистикасын зерттеген ғалым, профессор С.Мырзабектеннің көрсетуінше, онтомдық сөздіктің жартысынан көбі тек етіс тұлғалы етістіктерден тұрады (Қазақ тексінің статистикасы, 1973). Сондықтан мұндай көлемдегі сөздік бірліктерді сөзтізбеден алып тастау үлкен ойсыраушылық туғызатыны анық. Екіншіден, жалпы түркологиялық еңбектердің көпшілігінде, соның ішінде етіс қосымшалары сөзжасамдық жұрнақтар ретінде танылады. Осы критерийлер етіс тұлғалы етістіктерді түсіндірме сөздіктердің сөзтізбесіне енгізілуіне негіз болған. Алайда етіс қосымшаларын таза тілдік теория тұрғысынан сөзжасамдық жұрнақ па, әлде форма тудырушы жұрнақ па деген мәселелер әлі де дау туғызып келе жатыр. Біздің негіз сөздер тізіміне етіс тұлғалы сөздердің барлығы енгізілді. (Яғни *азайт*, *азайтқыз*, *азайттыр* сияқты етіс тұлғалы етістіктердің барлығы негіздер тізімінде берілді). Өйткені етіс қосымшаларының таза сөзжасайтын қызметі де баршылық. Ал бұл олардың морфологиялық аражігін ажыратуда көп қиындық келтіреді. Сол себепті морфологиялық белгіленім енгізудің алғашқы сатысында әзірге етіс тұлғаларын негіздер қатарына жіберуді жөн көріп отырмыз. Тілдік корпустар құрастыруда оларға келешек түзету енгізу мүмкіндігі ескерілетіндіктен, етіс мәселесі кейінге қалдырылды.

Әдебиетке шолу

Негіздер тізімін алуда жоғарыда аталғандардан басқа да проблемалық мәселелер бар. Олар негізінен тілдік жүйенің өзіндегі аралық қабаттардан туындайды, яғни кейбір тілдік бірліктердің көпқызметтілігіне байланысты болып келеді. Айталық, *-дай/дей* қосымшалы сөздердің сөз түрлендіруші жұрнақтардан кейін жалғануы, сол сияқты *-сыз/сіз* тұлғалы сөздердің сөйлеу бірлігі ретінде қолданылуы, *-лық/лік* жұрнағының есімше тұлғаларынан кейін жалғануы т.б. Бұлардың барлығы тілдік жүйеде сөзжасамдық қызмет атқарғанмен, қолданыста сөйлеу бірлігі болатындығын ешкім жоққа шығармайды. Башқұрт тілінің зерттеушісі, компьютерлік лингвистика маманы З.Сиразитдинов бұл қосымшаларды сөзжасамдық жұрнақтар деген атаумен грамматикалық сөздікке енетіндігін айтады (Сиразитдинов, 2006). Демек, З.Сиразитдиновтың пікірінше де, мұндай көпфункционалы қосымшалар, атауына қарамастан, грамматикалық тұлға болып табылады.

Түркі тілдерінде осы негіз формалар мен туынды формаларды ажыратуда дау туғызып жүрген мәселе – сөзтудырушы қосымшалар мен сөз түрлендіруші немесе форма тудырушы қосымшалардың аражігін айыруға байланысты қайшылықтар. Сөздердің морфологиялық құрамын автоматты бөлшектеу мәселесінде де осы қайшылықтың шешімін табу аса қажет. Өйткені тілдік жүйеде шешімін таппаған тілдік құбылыстар оларды компьютер арқылы автоматты бөлшектеу ісінде де алдымыздан шығып отырады. Компьютер адамның ми қызметі арқылы салынған бағдарламаға сүйенеді, яғни адам тілдік бірліктерді қалай кодтайды, компьютер бағдарламаны жүзеге асыратын аймақты (мәтінді) сол кодтар бойынша бөлшектеп, талдап шығады.

Сөздің морфологиялық құрамын бөлшектеу үшін сөзжасамдық қосымшалар мен форма тудырушы қосымшалардың аражігін нақты ажыратып алу қажет. Түркі тілдері жалғамалы тілдерге жататындықтан сөздің құрам бөліктері флективті тілдерге қарағанда анағұрлым айқын. Солай бола тұра, түркі тілдерінің барлығына ортақ сипат – кейбір

қосымшалардың сөзжасамдық және сөзтүрлендірушілік қызметтерінің айқын ажыратылмауы. Тіпті қосымшалар классификациясында да бірізді жіктеме жоқ. Негізінен қосымшалар жігі сөзжасамдық, форма жасаушы, сөзтүрлендіруші болып ажыратылады. Алайда түркі тілдерінің әрқайсысында ғана емес, бір тіл көлемінің өзінде зерттеуші ғалымдар оларды түрліше бөледі. Қосымшалар жіктемесіне қатысты проблемалар біздің кандидаттық диссертациямызда кеңінен қарастырылған болатын (Жаңабекова, 2001). Біз осы мақалада тікелей зерттеу объектімізге қатысты болғандықтан, тағы да қысқаша тоқталғалы отырмыз.

Қазақ тілінде алғаш жарық көрген грамматикаларда қосымшалар орыс тілінің ізімен сөз тудырушы, форма тудырушы, сөз түрлендіруші болып жіктеледі. Форма тудырушы қосымшалардың орнына сөз түрлендіруші терминін қолданып, жалғауларды сөз байланыстырушы деп көрсетушілер де бар. Мектеп оқулықтарында да осы үш түрге бөлінген классификация беріліп отырды. Қазақ тіл білімінде форма тудырушы мен сөз түрлендіруші қосымшаларды біріктіріп, оларды ортақ форма тудырушы қосымшалар деп танитын ғалым – Ы. Маманов. Ғалымның ізімен оның шәкірті С. Исаев та қосымшалар жігін осылай ажыратады (Исаев, 1998). Соңғы жарық көрген «Қазақ грамматикасына» С. Исаевтың пікірлері енген (Қазақ грамматикасы, 2002). Осыған ұқсас екі топтан тұратын жіктеме түркі тілдерінде, айталық, башқұрт тілінің академиялық грамматикасында көрініс тапқан. Онда қосымшалар сөзжасамдық және грамматикалық аффикстерге бөлінеді.

Біздің сөздердің морфологиялық құрамын автоматты бөлшектеуге қатысты қиындық тудыратын мәселе түркі тілдерінің барлығында бір шешімін таппаған аралық қабатта тұрған бір топ қосымшалардың (-дай/дей, -сыз/сіз, -лық/лік, -дағы/дегі, -ша/ше т.б.) тілдік табиғатынан туындайды. Олар қазақ тіл білімінде Қ. Шаяхметовтің зерттеуінде екі функциялы, қос функциялы қосымшалар деген атаумен белгілі (Шаяхметов, 1973). Татар тілінде мұндай қосымшаларды В.М. Насилов «кірістіруші аффикстер» (аффиксы включения) деп атаса (Насилов, 1958), олардың бірсыпырасын татар ғалымы Ф. Ганиев септіктер парадигмасына қосады (Ганиев, 1970). Бұлардан басқаша түркі тілдері бойынша оларды «промежуточные аффиксы», «көпфункционалы аффикстер», «функционалды жұрнақтар» т.б. атаулармен атайды.

Нәтижелер және талқылау

Аралық қабатта тұрған аталмыш қосымшалар сөздердің морфологиялық құрамын автоматты бөлшектеу кезінде қиындық тудырмау үшін олардың сөзжасамдық және сөзтүрлендірушілік немесе форма жасамдық қызметтерін нақты ажыратып алу қажет. Себебі автоматты бөлшектеуде сөздер осы екі дереккөз бойынша ажыратылады. Бірі – негіз сөздер, екіншісі – сол сөздерден өрбитін грамматикалық формалар, яғни сөз түрлендіруші қосымшалар. Автоматты жіктеме үшін компьютерге салынған жадта сөздің осы екі құрам бөліктерінің шекарасы айқын болу керек. Өйткені компьютер тек қана формалдық таңбаға ғана сүйенеді. Бұл ретте аталған «қос функциялы» қосымшалар арқылы жасалған дербес лексикалық бірліктерді бір жағынан негіз сөздер тізімінде көрсетіп, сол сияқты олардың сөз түрлендіруші жұрнақтардан кейін жалғанғандағы позицияларын олардың тілдік табиғатына, мазмұнына сәйкес атау беріп, шартты белгілер ойлап табуымыз қажет. Тілімізде осы аталған қосымшалар арқылы жасалған және дербес лексикалық бірлік болғандықтан, түсіндірме сөздіктерде реестр сөздер ретінде берілетін, біздің зерттеу нысанымыз бойынша негіз сөздер тізіміне енетін сөздер де бар, сол сияқты олардың зат есімнің немесе етістіктің сөз түрлендіруші жұрнақтарынан кейін келіп, форма тудырушы қызмет атқаратын кездері де бар. Мәселен, *-лық/лік* жұрнағы зат есім түбірлеріне жалғанып бірде зат есім тудырушы, бірде өлшемдік, қатыстық мән үстеп, сын есім тудырушы қызмет атқарады (адамдық, жақсылық, типографиялық, сындық т.б.). Сол сияқты бұл жұрнақ есімше тұлғаларынан кейін де жалғанып жұмсалады. Мысалы: *сөйлегендік, сатқандық, жазғандық, айтарлық, берерлік* т.б қолданыстарда сөйлеу бірлігі болып қолданылады. Өйткені бұл сөздер дербес лексикалық бірлік ретінде түсіндірме

сөздіктердің реестрлік қатарына енбейді. Бұл олардың әмбебаптық сипатымен де байланысты. Яғни кез келген есімше формалы етістікке *-лық/лік* қосымшасын жалғап уақытша субстантивтерді туындата беруге болады. Статистикалық мәліметтер бойынша, басқа қос функциялы қосымшаларға қарағанда *-лық/лік* қосымшасының етістік пен зат есімдерге жалғанып, сөз түрлендіруші/форма тудырушы қызмет атқаруы өте жиі кездеседі. Есімше тұлғаларынан кейін жалғанып жұмсалуына қатысты кезінде түркітанушы ғалым Н.А. Баскаков оны субстантив форма деп атаған болатын (Баскаков, 1979). Біз сөздерді автоматты бөлшектеу мен оларды кодтауға қатысты жұмысымызда бұл қосымшаның негізсөздер сөздігіне енбейтін, сөз түрлендіруші қосымшалардан кейін жалғанатын позицияларында оны осы өз мағыналық реңкіне сәйкес арнайы терминмен атауды жөн көріп отырмыз.

Қазақ тіл білімінде осы даулы қосымшалардың тілдік табиғатын сол кездің өзінде-ақ терең тани білген ғалым Ы. Маманов Н.А. Баскаковтың пікіріне сәйкес *-лық/лік* қосымшасының зат есімдерге жалғанып, арнаулық, өлшемдік мағына білдіретін жағдайында (көйлектік мата, терезелік ағаш т.б.) зат есімнің атрибут анықтауыш формасы деп атайды. Ал есімше (-ған/ген), қимыл атауларынан кейін жалғанғандағы жағдайын субстантив форма дейді. Сөздің морфологиялық құрамын автоматты бөлшектегенде *-лық/лік* қосымшасы үш түрлі позицияда тұрады. Біріншісі негіз сөздер тізіміне енген лексикалық бірліктер құрамында тұрады, бұл жағдайда компьютер тізімде бар *-лық/лік* формалы сөздерді дербес лексикалық единица ретінде танып, негіз сөздер орналасқан аймаққа қарай лақтырады. Екінші жағдайда тізімде жоқ *-лық/лік* формалы сөздердің түбірлерін негіз сөздерге жібереді де, *-лық/лік* қосымшасының зат есім түбірлеріне жалғанған кездегі қолданысын арнаулық, өлшемдік мәнді білдіретін атрибут анықтауыш форма деп таниды. Үшінші жағдайдағы *-ған/ген* есімше формаларынан кейін жалғанатын күрделенген формадағы қолданысында (-ғандық/гендік) оларды етістіктерді заттандырушы субстантив форма деген таңбамен белгілейді. *-лық/лік* қосымшасы *-ар/ер* есімше формасынан кейін жалғанғанда (барарлық, көрерлік, айтарлық) зат есімдерді субстантивтендірмей, керісінше зат есім түбірлеріне жалғанғандай арнаулық, өлшемдік мағына туғызып, атрибут анықтауыш форма туғызады.

Сол сияқты *-сыз/сіз* қосымшасының тұйық етістіктен кейін жалғанып жұмсалатын немесе зат есім түбірлеріне жалғанған жағдайдың өзінде дербес лексикалық бірлік тудырмай, жоқтық, болымсыздық мәнді уақытша формалар тудыратын кезі жиі кездеседі. Мысалы: *барусыз қал, кітапсыз, қаламсыз қалу, оқусыз қалу* т.б. Мұндай қолданыстардағы *-сыз/сіз* қосымшасын түркі тілдерінде М.А. Хабичев жоқтық, болымсыздық форма деп атайды (Хабичев, 1989). Қазақ тіл білімінде Қ. Шаяхметов аталған қосымшаның зат есімдердің түбіріне тікелей жалғанғандағы қызметін – сөз тудырушылық, ал форма тудырушы жұрнақтардан жалғанған кезде форма тудырушы қызмет атқарады дейді. Зерттеуші өзі зерттеген екі функциялы аффикстердің барлығын дерлік осы жүйемен бірізді етіп береді. Алайда *-сыз/сіз* қосымшасы зат есім түбірлеріне жалғанғанда әрқашан сөз тудыра бермейді. Ол жоқтық, болымсыздық мәнді сөйлеу бірліктерін де тудырады. Яғни сөйлеу бірлігі дегеніміз – ол сөздің грамматикалық формасын ғана тудырады деген сөз. Мысалы *-сыз/сіз* аффиксі *мейірімді, көңілді* сөздерінде туынды сын есімдер тудырған болса, *кітапсыз қалу, орамалсыз келу* деген сияқты тіркес құрамында сөйлеуде ғана қолданылатын, дербес лексикалық единица ретінде түсіндірме сөздіктерге енбейтін сөз формаларын жасайды. Демек, бұл қосымша форма тудырушы немесе сөз түрлендіруші жұрнақтардан кейін жалғанғанда ғана емес, сөздің түбіріне жалғанғанда да екі түрлі функция атқарады. Бұл қызметі жағынан олар омонимдік қатар құрайды. Егер компьютер жадына кез келген зат есімге *-сыз/сіз* қосымшасын жалғап сын есім тудыр немесе жоқтық, болымсыздық мәнді форма тудыр деген әмір берсек, автомат осы қосымшаны жалғап сөзформаларды туындата бергенмен, олардың лексикалық единица болу-болмауына қарамайды. Бұл жағдайда компьютерлік бағдарлама лексикалық бірліктер тізімінде, яғни негіз сөздер сөздігінде берілген *-сыз/сіз*

тұлғалы сөздерді сын есімдер деп белгілеп, оларды негіз сөздер тобына шығарады. Ал негіз сөздер сөздігінде берілмеген *-сыз/сіз* тұлғалы зат есімдерді туынды форма деп танып, аталған қосымшаға өзіміз кодтаған «жоқтық форма» деген белгіленім қояды.

Осыған ұқсас сын есім тудырушы, оның ішінде қатыстық сын есім тудырушы - *дай/дей* қосымшасы да *-сыз/сіз* қосымшасы сияқты зат есім түбірлеріне жалғанып та, етістік формаларынан кейін жалғанып та салыстыру мәнді сөйлеу бірліктерін туғызады. Сондықтан біздің зерттеу жұмысымызда аталған қосымшаның негіз сөздер тізіміне енбейтін жағдайларын түгелдей «салыстыру формасы» деп атадық. Мысалы: *-ғандай/гендей, -ымдай/імдей, -дағыдай/дегідей* т.б. Жоғарыда аталған қосымшалар сияқты *-дай/дей* қосымшасы зат есім түбірлеріне тікелей жалғанған жағдайдың бәрінде сөз тудырушы қызмет атқара бермейді. Мысалы: *кітаптай, қаламдай, үстелдей, пердедей* т.б. Мұндай кез келген сөзге жалғанған *-дай/дей* тұлғалы зат есімдер сөйлеу бірліктері болғандықтан, олардың барлығын бірдей түсіндірме сөздіктердің реестрінде беру мүмкін емес. Өйткені бұл қосымша түбірге жалғанып қолданылғанмен, түбірге тіркесіп қолданылатын «сияқты, тәрізді» септеулік шылауларымен бірдей мағыналық реңкті білдіреді, яғни жалғанған сөзіне салыстыру мәнін үстейді. Бұл жағдайда да автомат *-дай/дей* тұлғалы сөздердің негіз сөздер тізімінде барларын ғана негіз сөздер аймағына жатқызады да, қалған тізімде жоқ қолданыстарын екінші тізімнен, грамматикалық формалар, яғни қосымшалар тізімінен іздейді. *-дай/дей* қосымшасы *-ған/ген, -ар/ер* қосымшаларына жалғанғанда, сондай-ақ тәуелдік, көптік формаларына жалғанып (*-ымдай/імдей, -лардай/лердей*) жұмсалғанда жалғанған сөзіне салыстыру мәнін үстеп, форма тудырушы қызмет атқарады. Бұл жағдайларда аталған туынды формалар сөздердің грамматикалық формалары тізімінен іздестіріліп, алдын ала дайындалған морфологиялық белгіленімдер бойынша бөлшектеледі.

Осы жоғарыда қарастырылған қосымшалар сияқты тілдің синтетикалық жүйесінде әртүрлі қызмет атқаратын біршама қосымшалар бар. Мәселен, *-дағы/дегі, -шы/ші, -ша/ше, -лы/лі* сияқты қосымшалар.

Башқұрт тілінің зерттеушісі, компьютерлік лингвистика маманы З.Сиразитдинов жоғарыда қарастырылған функционалды қосымшаларды, біздің пікірлерімізге сәйкес, грамматикалық сөздікке енгізеді. Бірақ олардың сөзжасамдық қызмет атқаратын функциясын негізге алып, «сөзжасамдық жұрнақтар» деген атаумен атайды (Сиразитдинов, 2006). Осы атауды қолдана тұра, оларды сөзтүрлендіру тізімінде, яғни грамматикалық формалар сөздігінде қарастыратынын атап өтеді. Ғалым грамматикалық қосымшаларды сөзжасамдық қосымшалардан айырудың бір жолы олардың сөздерге талғамай жалғану шартымен де байланысты екендігін айтады. Бұл ретте қазақ тіл білімінде Ы. Маманов форма тудырушы немесе сөз түрлендіруші қосымшалар сөзге талғамай жалғанып, грамматикалық абстракция жасайды деген тұжырым жасаған болатын. Осы критерийге сәйкес аталған функционалды қосымшалар форма тудырушы қызмет атқарғанда, сөздерге жиі жалғанып жұмсалады, сөйтіп, грамматикалық абстракция жасайды. Аталған функционалды қосымшалардың осы ерекшелігі біздің оларды грамматикалық қосымша ретінде танып, грамматикалық формалар сөздігінде қарастыруымызға себеп болды.

Қорытынды

Демек, аталмыш қосымшалардың көпфункционалды қызметі формальдық тұрғыдан қиындық туғызғанмен, олардың әрқайсысының тілдік табиғатына сәйкес оларды сөзтүрлендіру аясында қарастырған жөн деп санаймыз.

Түрленуге бейім сөз таптары зат есім мен етістік екендігі белгілі. Сол себепті туынды формалардың дені осы екі сөз табынан туындайды. Енді грамматикалық сөздікке енетін категорияларды санамалап көрсетсек:

Зат есімнің грамматикалық категорияларынан:

1) *Көптік жалғау категориясы (КЖ)*: (*-лар/лер, -дар/дер, -тар/тер*);

2) *Септік категориясы:*

а) атау септік (ӨАС) – грамматикалық формасы жоқ болғандықтан, нөльдік формамен (Ø) таңбалады;

ә) ілік септік (ІС):

б) барыс септік (БС):

в) табыс септік (ТС):

г) жатыс септік (ЖС):

д) шығыс септік (ШС):

е) көмектес септік (КС):

3) *Жіктік категориясы (ЖЖ)*4) *Тәуелдік категориясы*

а) Тәуелдік жалғау (ТЖ):

ә) Тәуелдік форма (ТФ): -нікі/дікі/тікі

5) *Функционалды қосымшалар:*

а) Салыстыру формасы (СФ): -дай/дей, -тай/тей;

ә) Ұқсату формасы (ҰС): -ша/ше;

б) Жоқтық (болымсыздық) форма: -сыз/сіз;

в) Иелік форма (ИФ): -лы/лі, -ды/ді, -ты/ті;

г) Қатыстық форма (ҚФ): (-да) +ғы/ (-де) +гі, (та) +ғы/ (те) +гі;

д) Атрибут-анықтауыш форма (АФ): -лық/лік, -дык/дік, -тық/тік (терезелік ағаш, көйлектік мата).

Зат есімнің сөзтүрленіміне жататын аталған грамматикалық категориялардан басқа да формалар автоматты белгіленім қою кезінде табылуы мүмкін. Оларды жұмыс барысында қарастыра береміз.

Етістіктің грамматикалық категорияларынан:

1) *Болымсыз етістік категориясы (БЖ):* -ма/ме, -ба/бе, -па/пе;

2) *Рай категориясы:*

а) Ашық рай (ӨАР): өткен шақ, келер шақ, осы шақ тұлғалары;

ә) Бұйрық рай (БР):

б) Қалау рай (ҚР):

в) Шартты рай (ШР):

3) *Көсемше категориясы (К):*4) *Есімше категориясы (Е);*5) *Тұйық етістік категориясы (ТЕ);*

б) *Функционалды қосымшалар:* -шы/ші (бар-шы, айтсын-шы); -сы/сі (көрген-сі, отырған-сы) т.б. Етістіктің түрленіміне қатысты функционалды қосымшаларға атау беру мәселесі алдағы жұмыстарымызда қарастырылмақ.

Бұл мақалада аралық қабаттағы тілдік бірліктерді біз жасап отырған негізсөздер сөздігі мен грамматикалық формалар (сөзформалар) сөздігінде қалай ажыратқанымыз туралы сөз еттік. Өйткені тілдік жүйедегі мұндай жайттардың табиғатын толық ажыратып алмай, сөздердің морфологиялық құрылымын автоматты түрде тани алмаймыз. Сол сияқты түрленім (грамматикалық) сөздігіне енетін грамматикалық категориялар мен грамматикалық формалар тізімін жалпылама атап өттік.

Тілдік жүйедегі мұндай жайттардың табиғатын толық ажыратып алмай, сөздердің морфологиялық құрылымын автоматты түрде бөлшектей алмаймыз.

Мақала BR11765619 «Мемлекеттік тілдің ақпараттық-инновациялық базасы ретіндегі қазақ тілінің ұлттық корпусын әзірлеу: ғылыми-зерттеу және оқыту интернет-ресурсы» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясында жарияланды.

Әдебиеттер

- Қазақ әдеби тілінің сөздігі. (2001) – Алматы, 2011.
- Қазақ тексінің статистикасы. (1973) Жинақ. – Алматы: Ғылым, 1973. – 731 б.
- Сиразитдинов З.А. (2006) Моделирование грамматики башкирского языка. – Уфа, 2006.
- Жаңабекова А. (2001) Сөз формаларын жасаудағы қосымшалардың функциялық ерекшеліктері: филол.ғыл.канд. дисс. – Алматы, 2001.
- Исаев С. (1998) Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. Алматы: Рауан, 1998. – 303 б.
- Қазақ грамматикасы. (2002) – Астана: Астана полиграфия, 2002. – 784 б.
- Шаяхметов Қ. (1973) Екі функциялық аффикстер: филол. ғыл. Канд. дисс. – Алматы, 1973.
- Насилов В.М. (1958) Аффиксы включения // Сб. Вопросы языка и литературы стран востока. – М. 1958.
- Ганиев Ф.А. (1970) О синтетических и аналитических падежах в татарском языке. // Сб. Вопросы тюркологии. – Казань, 1970.
- Баскаков Н.А. (1979) Историко-типологическая морфология тюркских языков. – М.:Наука, 1979.
- Хабичев М.А. (1989) Именное словообразование и формообразование куманских языках. – М.:Наука, 1989. – 217 с.

References

- Qazaq adebi tilinin sozdigi. (2001) – Almaty, 2011. [Dictionary of the Kazakh literary language. (2001) - Almaty, 2011.] (in Kazakh)
- Qazaq teksinin statistikasy. (1973) Zhinaq. – Almaty: Gylym, 1973. – 731 b. [Statistics of the Kazakh text. (1973) Collection. – Almaty: Science, 1973. – 731p.] (in Kazakh)
- Sirazitdinov Z.A. (2006) Modelirovanie grammatiki bashkirskogo yazyka. – Ufa, 2006. [Sirazitdinov Z. A. (2006) Modeling the Grammar of the Bashkir Language. - Ufa, 2006.] (in Russian)
- Zhanabekova A. (2001) Soz formalaryn zhasaudagy Kosymshalardyn funkciyalyk erekshelikteri: filol.gyl.kand. diss. – Almaty, 2001. [Zhanabekova A. (2001) Functional Features of Applications in the Development of Word Forms: philol.science.cand. diss. – Almaty, 2001.] (in Kazakh)
- Isaev S. (1998) Qazirgi qazaq tilindegi sozderdin grammatikalyk sipaty. Almaty: Rauan, 1998. – 303 b. [Isaev S. (1998) The Grammatical Nature of Words in the Modern Kazakh Language. Almaty: Rauan, 1998. – 303 p.] (in Kazakh)
- Qazaq grammatikasy. (2002) – Astana: Astana poligrafiya, 2002. – 784 b. [Kazakh grammar. (2002) – Astana: Astana polygraphy, 2002. - 784 p.] (in Kazakh)
- Shayakhmetov K. (1973) Eki funkciyalyk affikster: filol. gyl. kand. diss. – Almaty, 1973. [Shayakhmetov K. (1973) Two-function Affixes: philol. science. cand. diss. - Almaty, 1973.] (in Kazakh)
- Nasilov V.M. (1958) Affiksy vklyucheniya // Sb. Voprosy yazyka i literatury stran vostoka. – M. 1958. [Nasilov V.M. (1958) Affixes of inclusion // Collection of Questions of the language and literature of the countries of the East. – M. 1958] (in Russian)
- Ganiev F.A. (1970) O sinteticheskix i analiticheskix padezhah v tatarskom yazyke. // Sb.Voprosy tyurkologii. – Kazan', 1970. [Ganiev F.A. (1970) On synthetic and analytical cases in the Tatar language. // Sat. Questions of Turkology. – Kazan, 1970.] (in Russian)
- Baskakov N.A. (1979) Istoriko-tipologicheskaya morfologiya tyurkskih yazykov. – M.:Nauka, 1979. [Baskakov N.A. (1979) Historical and typological morphology of the Turkic languages. – M.:Nauka, 1979.] (in Russian)

Xabichev M.A. (1989) Imennoe slovoobrazovanie i formoobrazovanie kumanskih yazykax. – M.:Nauka, 1989. – 217 s. [Khabichev M.A. (1989) Nominal word formation and formation of Cuman languages. – M.:Nauka, 1989. – 217 p.] (in Russian)

Қ. Күдерінова *

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
*e-mail: kuderinova_70@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖАЗУШЫЛАР ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ СӨЙЛЕУ ТІЛІ

Аннотация. Мақала қазіргі қазақ жастарының шаршысөз тілін дамытуға, жетілдіруге қажетті амал-тәсілдерді іздестіру мақсатында жазылған. Қазіргі қазақ жастарының ауызша сөйлеу тілі, ресми шаршысөз тілі төмендеп бара жатқаны баршаға аян. Жастар тілінде варваризмдер мен қарабайыр сөйлеу тілі элементтері араласқаны өз алдына, түсініксіз сөйлеу, көп сөйлеу, бос сөйлеу көбейіп отыр. Осыған орай мақалада жастардың шаршысөз тілін дамыту үшін алдымен қазақ жазушыларының дәстүрлі сөйлеу тілімен жазылған шығармаларын оқытып, талдату, машықтандыру қажеттігі көтеріледі. Мақалада көркем туындылар арқылы ұлттық әдеби тілдің нормаларын қалыптандыру 20 ғасыр басындағы қазақ классик жазушыларының туындыларынан басталғандықтан, мақаланың негізгі мақсаты – қазақ жазушылар тілі мен стиліндегі ұлттық ерекшеліктерді, дәстүрлі сөзсаптау элементтерін бүгінгі қазақ тілімізге, әсіресе жастардың ауызша сөздеріне үлгі етіп алу. Бейімбет Майлин, Жүсіпбек Аймауытұлы, Мұхтар Әуезов, Бердібек Соқпақбаевтың әңгімелеріндегі сөйлем түрлерін талдай отырып, үлгі болатын жазу, сөйлеу стильдері көрсетіледі. Соңында қазақ тілінің өзіне тән сөз саптау ерекшеліктері беріледі.

Тірек сөздер: шаршысөз, жастар тілі, көркем шығарма тілі, дәстүрлі сөйлеу тілі, ауызша сөз, Б.Майлин, Ж.Аймауытұлы, М.Әуезов, Б.Соқпақбаев.

К.Күдерінова *

Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан
*e-mail: kuderinova_70@mail.ru

ТРАДИЦИОННАЯ РАЗГОВОРНАЯ РЕЧЬ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ КАЗАХСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ

Аннотация. Статья написана с целью поиска необходимых подходов к развитию, совершенствованию речи современной казахской молодежи. Всем известно, что качества и уровень устной, публичной речи современной казахской молодежи день ото дня падает. Современная молодежная речь состоит в основном из варваризмов и из элементов примитивной разговорной речи, речь казахской молодежи становится все более непонятной, многословной, пустословной. В связи с этим в статье подчеркивается необходимость изучения, анализа, практики произведений казахских писателей, написанных на традиционном языке. Поскольку формирование норм национального литературного языка через произведения искусства началось с произведений казахских писателей-классиков начала 20 века, основная цель статьи – привести в качестве примера национальные особенности языка и стиля казахских писателей, элементы традиционной обработки текста в современный казахский язык, особенно в устную речь молодежи. Анализируя типы предложений в рассказах Беимбета Майлина, Жусупбека Аймауытовича, Мухтара Ауэзова, Бердибека Соқпақбаева, демонстрируются стили письма, речи, которые являются образцами рубличной речи. В конце даны характерные особенности национальной речи казахского языка.

Ключевые слова: публичная речь, язык молодежи, язык художественного произведения, традиционный разговорный язык, устная речь, Б. Майлин, Ж. Аймауытулы, М. Ауэзов, Б. Сокпакбаев.

К. Kuderinova*

A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: kuderinova_70@mail.ru

TRADITIONAL ORAL LANGUAGE IN THE STORIES OF KAZAKH WRITERS

Abstract. The article is written in order to find the necessary approaches to the development and improvement of the speech of modern Kazakh youth. Everyone knows that the quality and level of oral, public speech of modern Kazakh youth is falling day by day. Modern youth speech consists mainly of barbarisms and elements of primitive colloquial speech, the speech of Kazakh youth is becoming increasingly incomprehensible, verbose, empty-mouthed. In this regard, the article emphasizes the need to study, analyze, and practice the works of Kazakh writers written in the traditional language. Since the normalization of the norms of the national literary language through works of art began with the works of Kazakh classical writers of the early 20th century, the main purpose of the article is to take as an example the National features of the language and style of Kazakh writers, elements of traditional word processing for today's Kazakh language, especially youth oral speech. Analyzing the types of sentences in the stories of Beimbet Mailin, Zhusupbek Aimauytov, Mukhtar Auevov, Berdibek Sokpabayev, the styles of writing and speech are demonstrated, which are examples of ruble speech. At the end, the characteristic features of the national speech of the Kazakh language are given.

Keywords: public speech, the language of youth, the language of a work of art, traditional spoken language, oral speech, B. Mailin, J. Aimauly, M. Auevov, B. Sokpabayev.

Кіріспе

Қазіргі қазақ әдеби тілі – нормалары тұрақтанған, грамматикалық құрылысы айқын, лексика-фразеологиялық бірліктерінің семантикалық, контекстік, мәдени-тарихи, этнонимдік, әлеуметтік және терминдік мағыналары сараланған тіл. Қазақ тілінің 100 мыңнан асатын лексикалық қорын бәріміз бірдей танып, түсініп, қолданып жатпасақ та, ол сөз танитын қаламгерлер мен тілдік тұлғалардың туындылары мен сөздерінде және ресми, ғылыми, публицистикалық мәтіндердегі қолданысы арқылы айқындалады.

Кез келген тілдің нормалануы мен тұрақтануына көркем әдебиет (көркемсөз стилі) пен баспасөз тілі (шаршысөз стилі) негіз болатыны белгілі. Ал қазақ әдеби тілінің де дамуы мен жетілуіне ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы жасаған «мәдениет төңкерісі», ұлттық-ағартушылық идеяны іске асырушы құралдар – ұлттық әліпби, ұлттық жазу, ұлттық баспасөз, ұлттық кадр, ұлттық мектеп, ұлттық оқулық, ұлттық әдебиет алып келген *ұлттық әдеби тіл* негіз болды.

Көркем әдебиет пен баспасөз тілінің жетілген ұлттық тіл жасауға қаншалықты қауқары жете алатынын ана тіліміздің бүгінгі жазба түрінің деңгейі арқылы жауап беруге болады. Ал көркем туындылар арқылы ұлттық әдеби тілдің нормаларын қалыптандыру 20 ғасыр басындағы қазақ классик жазушыларының туындыларынан басталады. Сондықтан мақаланың негізгі мақсаты – қазақ жазушылар тілі мен стиліндегі қандай ұлттық ерекшеліктерді, қандай дәстүрлі сөзсәптау элементтерін бүгінгі қазақ тілімізге, әсіресе жастардың ауызша сөздеріне үлгі етіп ала аламыз дегенге жауап іздеу болды.

Материал және әдістер

Еліміздің маңдайалды жоғары оқу орындарының бірі – Назарбаев университеті қазақ ғылымы мен технологиялық жаңартпаларға (innovation) алдымен құлақ түріп, жол бастап

отыратын мекеме ретінде 2021 жылдан бастап «Қазақ шаршысөз тілі және жастардың шаршысөз тілі мәдениетін көтерудің тиімді жолдары» атты білім алушыларға көмек болатын гранттық зерттеу тақырыбын қолға алды. Жобаның мақсаты жастардың қазақ шаршысөзіне деген сүйіспеншілігін ояту, кәсіби қазақ тілін жетілдіру жолдарын ұсыну болған. Қазіргі ауызша тіл мен ауызекі сөйлеу тілі алдыңғы орынға шығып келе жатқан заманда қазақ тілінің беделі мен мәртебесін шаршысөз сапасын көтеру арқылы қайтарып алу мақсаты бұл жобаның маңызын танытты.

Дәл сол сияқты Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Тіл мәдениеті бөлімі де 2020-2022 жылдар арасында «Қазақ тілі дәстүрлі сөзсаптам үлгілерінің прагматикасы» атты гранттық зерттеу жобасымен айналысты. Бұл екі жобаның да орындаушысы ретінде біз тақырыптың бір бірімен жалғасатынын, біріндегі теориялық зерттеудің екіншісінде қолданыс табатынын көріп қуанамыз. Сондықтан бұл зерттеудегі әдіс «Қазақ тілі дәстүрлі сөзсаптам үлгілерінің прагматикасы» атты Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының зерттеуі аясында шығарылған «Мәтіндер жинағындағы» (дәстүрлі сөзсаптам үлгілері) (Мәтіндер жинағы, 2022) әңгіме үзінділерін оқып, ондағы қазақы сөз стилін талдаудан тұрады. Ол үшін дәстүрлі әңгімедегі сөйлем құрылысы, тіл мәдениеті Бейімбет Майлин, Жүсіпбек Аймауытұлы, Мұхтар Әуезов, Бердібек Соқпақбаев шығармаларындағы сөйлеу тіліне құрылған үлгілер арқылы көрсетіледі. Осы талдаулардың нәтижесінен қазіргі қазақ шаршысөзіне қажетті сапалар алынады. Объективті нәтижеге жету үшін бұл әдістің таңдалып отырғандығы – бүгінде ұмыт болып бара жатқан қазақтың ұлттық сөз мәдениеті мен ерекшелігіне, шаршысөздердің құрылымы мен стиліне жазба мәтіндер арқылы көз жеткізу, таныту болып отыр. Өйткені өткен ғасырдағы қазақ шаршысөзінің дыбысжазбалары болмағандықтан, ол туралы нақты деректерді 20 ғасыр басында және ауызша тіл негізінде жазылған шығармалардың тілі арқылы аламыз.

Әдебиетке шолу

Тақырыпқа тікелей қатысты А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» (Байтұрсынұлы, 1926), Е.Омарұлының «Синтаксистік жаттықтырғышы» (Омарұлы, 2018), Н.Сауранбаевтың «Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдердің жүйесі» (Сауранбаев, 2000), Ж.Жақыповтың «Контекстуалдық синтасис» (Жақыпов, 2021), Р.Сыздықтың «Ауызша дамыған әдеби тіл» (Сыздық, 2014), Нұргелді Уәлидің «Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері» (Уәли, 2007), Құралай Күдеринаның «Қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптам» (Күдерина, 2022а), «Ахмет Байтұрсынұлының сөзсаптам» (Күдерина, 2022б), «Әлихан Бөкейханның сөзсаптам» (Күдерина, 2022в), «Бейімбет Майлин әңгімелеріндегі қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптам» (Күдерина, 2022г), А.Фазылжанмен бірге жазған «Қазақ тілінің ұлттық және қазіргі орфоэпиялық нормасы» (Күдерина, Фазылжанова, 2022) жарияланымдары және Н.Әміржанова (Әміржанова, 2021) мен М.Садықованың (Садықова, 2022) зерттеулері бар. Мақалада «Қазақ тілі дәстүрлі сөзсаптам үлгілерінің прагматикасы» атты зерттеу аясында шығарылған «Мәтіндер жинағындағы» (дәстүрлі сөзсаптам үлгілері) әңгіме үзінділері талдауға алынды.

Нәтижелер және талқылау

Біз қазақы ұғымға құрылған, қазақтың ұлттық-әлеуметтік санасы, экономикалық, мәдени, тарихи санасы көпшілікте жаппай бір деңгейде болған ХХ ғасырдың 20-30 жылдарында жазылған әңгімелерді және қазіргі көп оқылатын шығармалар мен әңгімесін іздейтін авторлардың туындыларына назар аударуға тырыстық. Оның себебі алдыңғы топта ауызекі сөйлеу стилінің мақамы басым болса, екінші топта алдыңғы толқын авторлардың еңбегіне еліктеп жазылған немесе сол машық сақталатын жазу стилі болады. Мысалы, Б.Майлиннің әңгімелерінде бір азатжол (абзац) немесе күрделі фразалық тұтасым (КФТ) бір ғана қысқа сөйлемнен басталатын және ол қайталанатын стильдік амал бар. «Айымкүл» әңгімесі:

«Оған көп жыл болды.

Ыбырай қызын ұзатайын деп жатыр деген соң тойына бардық. Айымкүл өзі теңдес қыздардың ішіндегі көрікті, ақылды, салмақтысы еді. Елдегі боз балалардың ішінде Айымкүлге көңілі кеткендер көп болған. Бірақ Ыбырай бір ұрт кісі: "Қызымды орынды жерге беремін" деп талайдың атының басын қайырып, ақырында Бурабай деген байдың қатыны өлген баласына берген" деп, құрамалас сөйлеммен бір тоқтайды. «Көшпелі махаббат» әңгімесі де:

«Оразаның іші еді.

Менің қонып отырғаным Қалабайдікі. Бүкіл ауыл - жеті-сегіз үй. Екі қатар қонған. Алдыңғы қатар - Қалабай тобы, бес үй. Артқы қатарда Секембайлар. Үш үйдің оңтүстік жақ шеткісі - Ыбрайдікі, алты қанат қоңыр төбел үй, алдыңғы үзігінің жартысы қара күңгірт, жартысы бозғылдау» деп, бірінші КФТ 1 жай сөйлемнен тұрады да, келесі азатжол бірнеше атаулы сөйлемдерден кейін ғана 1 құрамалас сөйлеммен аяқталады. Одан кейінгі КФТ да да осы ырғақ қайталанады:

«Кешке жақын қонақтың далада отыратын әдеті.

Арбаның түбінде отырып бой жаздық. Менің екі көзім Ыбрайдің үйінде болды. Кәрі кемпір шешесі үйдің сол жақ қабырғалығында бірдеме істеп отыр. Қызыл пүліш қамзолы бар. Шашақты жаулық кестелеп салынған бір келіншек үй менен жер ошақтың арасында ерсілі-қарсылы жүгіріп жүр. Сыртқы пішіні, жүріс-тұрысы бір түрлі таныс секілді».

«Мен қысты күні де келгем. Ыбрай онда әл үстінде науқас еді. Кәрі шешесі, былтыр алған жамағаты Зейнеп екеуі де бірдей мойындарына бұршақ салып, Ыбрайдің тірлігін құдайдан зар жылап сұрап отыр еді. Ыбрай өлсе жасы жеткен кемпір де, жас балдырған Зейнеп те дүниеге қош айтысатын түрлері бар еді» деп барып

«Мен солай деп ойлаушы едім.

Ыбрайдің сауында да көргем. Зейнеппен екеуінің арасындағы сүйіспенділік адам баласында болмаған дерлік еді. «Қарақтарымның қызығын көрдім, осылардың алдында өлсем, дүниеде арманым жоқ!» деп кемпір де құдайына мың-мың шүкір ететін секілді еді».

«Ыбрай өлген соң да көргем» деп жалаң сөйлемдермен бастаудың ырғағын жасайды. Қазақ тілінің дәстүрлі сөйлеу нормасына тән бұл амал әңгімені ары қарай оқып кетуге шақырады, әңгімеге тартады. Жеңілден күрделіге, қарапайымнан –қиынға қарай сөз сабақтау қазақ тілінің дәстүрлі сөйлеу мақамы. Бұндай әдіс – әңгімені 1-жақтан баяндау кезінде жиі қолданылады.

Жазушы осы сияқты қазақ тілінің дәстүрлі әңгіме айту машығын көркемдік тәсіл ретінде жиі пайдаланады. Қазақ жастарының шаршытоп алдында сөйлеген сөздерінде осы әдісті қолдану, алдымен сөз тыңдауға шақыратын осындай қарапайым амалдарды пайдалану едәуір жақсы нәтижеге жеткізер еді.

Екінші, егер әңгіме 1-жақ емес, 3-жақтан баяндалса, нақ осы шақта болып жатқан оқиғаны сыртынан бақылап отырғандай, кейіпкерге «еріп жүргендей» болды. Бұл киноға жазылған сценарий, фильм тәрізді. Мысалы, «Мөңкебайдың өлімі» деген әңгімесі:

«Аласалау Земенкенің үлкен жақ бөлмесінде, қара күңгірт бұрышында еңгезердей болып біреу жатыр. Үстінде айқара жамылған күпі, ыңкылдайды, күңіренеді...

Бұл Мөңкебай еді. Ауру еді. Төсек тартып жатқанына айдан асып барады, ешкім қасына келген жоқ, "жайың қалай?" деп көңілін сұраған жоқ.

Ең арғысы, құдайдан сұрап алған жалғыз баласы жанында бірер сағат отырып, тәрбиелеп баққан емес. Шөлдеп, таңдайы кепкенде суды алып ішейін десе, сірескен шаншу иліктірмейді, алып беретін тағы пенде жоқ» деп, сипаттау, таныстыру тұрғысында жазылады. Бұл қазақтың ауыз әдебиетіндегі батырлар жыры мен ертегілер баянындағы машық болатын.

Дәстүрлі сөйлеу стилінің көркем мәтіндерде қандай эстетикалық қызмет атқаратынын тағы да Б.Майлиннің «Арыстанбайдың Мұқышы» әңгімесі арқылы көрсетейік. Ол үшін біз мәтінді тануда әртүрлі түсті маркер етіп алдық. Мәтіндегі **қызыл түс** – таныс, үйреншікті бейнелі сөздер, бұл оқырманға сенімділік ұялату үшін, тең орта қалыптастыру қажет болды;

көгілдір түс – мәтінге жинақылық, аз сөзге көп ақпарат сидыратын синекдохалар;

күлгін түс - негізгі мазмұнды бірінші айтып, содан кейін түсіндіретін ауызекі сөйлеу нормасы;

көк түс – астарлы ой, сарказм, юмор, күлкі шақыру үшін қолданылған;

қоңыр түс – оқырман тез қабылдау үшін сөйлеу тіліндегі аналитизмді қолдану;

жасыл түс – денотаттар мен субъектілердің сөйлеу тіліне тән редукциялануы.

Арыстанбайдың Мұқышы.

Төртбақ, теке көз, шалбар бет қараны көрсен, бұл Арыстанбайдың Мұқышы екен де қой. Мұқыш екенін сездіруге өзі де құмар. Қызмет басындағы адамды көрсе, шырғалап соның маңынан шықпайды.

Күнделікті тұрмыстағы **теке көз** қарасынан ағы басым, бақылдаған бақырауық бақаның көзі.

– Жақсы келдің, шырағым, сені көруге құмар болып отыр едік, – деп өзіне жастық қоя сені мақтай сөйлейтіні де бар.

– Кеңес өкіметінің жұмысына қасық қаным қалғанша дайынмын! – деп белсенділік көрсететіні де бар.

Онда да **түсіне алмай томырықтық** істесең:

Арыстанбайдың Мұқышы дейтін белсенді кедейің мен боламын! – деп төсін қағып қоюдан да тайынбайды.

Осының бәрін **жаудырса**, «Мұқыш осы екен ғой» – деп өзің де **қол қоясын**.

Мен Мұқышты бірінші рет ауылдық кеңесте кездестірдім. Ауылдың белсенділерін, комсомолдарын жинап алып колхоздың өндіріс жоспарын істеп жатқанбыз. **Екпінімен сен бұзғандай** болып біреу кіріп келді.

– Өлгі өкіл қайда? Сіз боласыз ба? – деп маған **төне түсті**. Ал жұмысыңыз...

– Жұмысым: белсенді кедей едім. Осы елдегі «Арыстанбайдың Мұқышы» дейтін мен боламын.

Батырақтар көрісінен колхозымызға орын келген екен, соған мені жібер десем, бастығымыз жібермейді. Бастығымыз оңбаған неме: Әкесінің әкесі Бәдел қажыға барған кісі. Өзін түсіртіп тастамасам болмас...

Түсіне алмай қайта сұрап едім. Мұқыш **шатаққа салды**.

– Сіздің мұныңыз «төрешілдік», мұныңыз «оңшыл мен солшылдық»! Мен ізденетін жерді білем, сіздің үстіңізден де іздене аламын, – дейді Мұқыш.

Колхоз өз жұмысына өзі ие, шеттен келген өкіл билеп-төстей берсе, колхоз жұмыс істей ала ма.

Мен осы жағдайды айтайын десем, **Мұқышым:**

Мұныңыз асыра сілтеу! – деп **шалқаяқтайды**. Біреу қисынсыз жала жапса, ісің ақ болса да бетің бір күрең тартпақшы ғой.

Мақаланың көлемі көтермейтіндіктен үзінді ғана алып отырғанымыз белгілі. Және мұндағы түстер арқылы жоғарыдағы мағынаны тануға болады. Сондай-ақ қазақ тілінің дәстүрлі сөйлеуінде 2-жақпен сөйлеу тән, бұл әдіс сөзге меншіктік мағына береді, сонда қимыл-әрекет сөйлеушіден алыстап, өзге біреудікі болады. Бұл мәтінге сарказмдық сипат үстейді.

Қазақтың дәстүрлі сөйлеу машығын қағаз бетіне түсірген, жазба әдебиеттің стилін ұлттық сөз негізінде қалыптастырған жазушылардың басында Жүсіпбек Аймауытұлы тұрады.

Жүсіпбек Аймауытұлы 1918 жылдары Семейде М. Әуезовпен бірігіп, «Абай» журналын шығарып, шығармашылықтарын бірге бастайды. Екі жазушының да Бейімбеттей қазақтың әлеуметтік-ұлттық санасындағы фреймдер мен коннотация, фабулалар арқылы жазба әдебиеттің көркемдігін тапқанын көреміз. Мысалы, Жүсіпбектің «Қартқожа» романындағы «Мен қалай үйлендім?» деген үзіндіде кісі портретін беруде қазақ сөзінің дәстүрлі үлгісі көрінеді, және бұл жазу стилі мәтінге ақ өлең ырғағын береді: «Мінгенім – қаз мойын құла торы, аяндағанда, тізгінді іркіп тастап отырады. Кигенім – бұйра жағалы қара пәлте, пайымен тыстаған қара елтірі тымақ, күрең барқытпен көмкерген, сұлу қима тақа, ішкі киімім – көк сұр тройка. Мұрынымның құлай берісіне таяу болар-болмас көз еті бар. Бар қаупім сол. Одан өзге жерімнен, құдай біледі-ау, тинамдай мін таба алмайды. Ағаң әлі сондай жігіт!

Өнтек тісім қопалдау. Әйтпесе ана... ».

Болмаса мына үзіндісін алайық: «Жұман – аз, нашар атаның тұқымы. Жұман дегенім: әлгі Қартқожаның әкесі. Жұман момын адам: кісіден тіленбейді, кісіге жағынбайды, бес уақыт намазын оқып: «А құдай, бергеніңе шүкір» деп, барға қанағат, жоққа сабыр ететін бір бейуаз. Жазы-қысы төртті-бесті қарасын өзі айналдырып, қаласына да өзі шығады, қорасының жыртық-тесігін өзі бүтіндейді. Ол сұғанақтық етіп, біреудің дүниесін пайда қылған жан емес, ел екі ұдай партия болғанда да байлардан ат мініп, ақша алған жан емес. Ауыл-аймағы қай жаққа кетсе, Жұман да солармен бірге. Үзіп-жұлып шығатын артық білімі де жоқ, әйткенмен бір қазақтан ақылсыз да емес, желікпен, бұзықтықпен ісі жоқ. Ол бұзылған адамдарға сенеді, жабықса, тарықса, «құдай жеткізер» деп, жұбаныш қылады. Қысқасы, ол тірі пендеге зәбірі жоқ, «құдай» деген қоңыр адам. Оның алданышы, азбыншы – ораза ашары; оның қуаты, қуанышы – үш-төрт қарғасы: үшеуі – еркек, бірі – әйел бала. Жасынан қалың беріп, жыл сайын аз-аздан малынан құтылып, тұңғышының аяғын шырмады. Қызын «аман-есенінде» құтты жеріне қондырды. Қартқожа болса, сабақ оқып жүр. Кенжеқара әлі бесікте». Бір КФТ ішінде қаншама ақпарат береді, негізгі кейіпкердің бүгінін де, өткенін де, айналасын да, бір сыдырғы баяндайды, бірақ бір жалықтырмайды. Сөйлемде бір сөз артық тұрған жоқ немесе бір ақпарат жетпей тұрған жоқ. Бір сөйлем бір сөйлемге

көлеңке түсірмейді. Бір сөйлем екінші сөйлемнің басы болғанмен, екінші сөйлемге тең қатынаста. Фразалық тұтасымның соңына шыққанда «картинаның» соңғы штрихтары, бояулары салынып жатқандай болады. Бұл жазба әдебиет стилі әлі қалыптаспаған, жазба әдебиеттің өзіне тән тілдік-стильдік ерекшеліктері енді көріне бастаған дәуірде жазылған туынды болғаннан кейін қазақтың ауызша дамыған әдеби тілінің (Р.Сыздық термині) өзі деп ойлаймыз. Сондықтан оқуға жеңіл, тыңдауға қызықты.

Сонда бірінші сөйлем екінші сөйлемнің басы болуы, кейінгі тұрған сөйлемдер алдыңғы сөйлемдерден ғана өрбіп отыру қажет екені – бүгінгі қазақ жастарының шаршысөзінде ескеретін белгілер.

Қазақ тілінің дәстүрлі сөйлеу тілі Мұхтар Әуезовтің алғашқы әңгімелерінде, «Абай жолы» эпопеясының 1-кітабында кездеседі. Әсіресе «Қыр әңгімелері» сериясында ауызша сөйлеу дағдысы шығарманың көркемдігін арттырған. Мысалы мына үзіндіні алайық: «Өздеріндей жас шағым еді, құлағы көрініп, аты естілген пәле болса, іздеп барып соқтығатұғын. Ол кезде «көп қолмен» көшкен елдей шұбатылып кім жүреді дейсің? Ұзақ жорық болса да, көбінше жалғыз-жалғыз аттанатұғынбыз. Аз жүрсек, ай жүреміз, апта жүреміз, кейде талай айға шейін жоғалып та кетуші едік. Жортуылға шыққанда көбінесе баратынымыз өр болатын. Тарбағатайдан асып барып, Қара Керейді, Семіз Найман – Мұрынды торимыз.

Бір жыл күздігүні сол жаққа қарай аттандым. Қарашаның кезі еді. Өрге қарай жүріп, Сыбанның ішіне жеткенімде сол елдің бір Төбет деген батыры есіме түсті. Менімен кездесуге ізденіп жүр дегенді алдында естігенмін».

Жазушының осы алғашқы туындылары кейінгі жазғандарынан баяндауы да, стилі де өзгеше. Мұнда ауызекі сөйлеу тілі ғана емес, ауызша көркем тіл де бар.

Бердібек Соқпақбаевтың «Балалық шаққа саяхат» повесі балаларға арналған шығарма болғанынан ғана емес, қарапайым баяндау стилімен, сөйлемдердің құрмаласпай, қысқа, дәл, шынайы берілуінің арқасында оқырманын «қармаққа түсіреді»: «Қыз кезінде шешем көрікті болыпты. Орта бойлы, қыр мұрын, қызыл шырайлының әдемісі болғанға ұқсайды. Ал мен ес білгелі ол науқасшан. Ауру мен жоқшылық қоса қабаттасып, құр сұлдері қалған. Отырса, тұрса, аузынан «ойбайы» түспейді. Соған қарамастан, күні кешке қыбыр-қыбыр қимылдаумен болады. Жоқты бар етіп, түгін түтетеді.

Біздің үйдегі адамдардың қай-қайсысы да шешемді сыйлайтын еді. Ол не айтса, сол болады».

Қазіргі жастардың шаршысөзі көбіне құрмалас сөйлемдерден тұрады. Құрмалас сөйлем болмаса да, арасына зорлықпен *яғни, сондықтан, сол себепті, олай болса, жаңағы* деген шылауларды қисынсыз қыстырып сөйлеу жаппай белең алып барады. Ондай сөйленістерде көбіне ой аяқталмай, ойдың ұшы жоғалып кетеді. Ой күнгірт, тіпті түсініксіз шығады. Басқаша түсінік алып кететін жайлар да аз емес. Сондықтан бүгінгі жастардың тіліне алдымен Бердібек Соқпақбаевтың жалаң сөйлемдермен ойды айқын беру тәсілін үйрету қажет.

Қорытынды

Сонымен, қорыта айтқанда, қазіргі қазақ жастарының шаршысөз тілін дамыту үшін алдымен қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптау үлгілерін таныту керек. Ол үшін дәстүрлі сөз машығымен жазатын қаламгерлердің туындыларын оқыту қажет. Олардың қатарында *Ж.Аймауытов, Б. Майлин, А.Байтұрсынұлы, Ә.Бөкейхан, М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов, С. Торайғыров, Ә.Кекілбаев, О.Бөкей, М.Мағауин, Н.Оразалин, Ш.Мұртаза, Қ.Ысқақ, Т.Әбдік, Д.Исабеков, Б.Момышұлы, Т.Әсемқұлов, Р. Отарбаев, Е. Раушанов, З.Ахметова, М.Байғұт, Б.Омаров, С.Нұржанов, Ұ.Нұрғалымұлы* сынды жазушылар бар. Бұл қаламгерлердің әсіресе алғашқы туындыларына назар аударту маңызды. Оның себебі жазушылыққа, жазба, кітаби стильге әлі төселе қоймаған, балаң кезде жазған шығармалардың тілінде қазақтың ауызша әдеби тілінің, ұлттық сөзінің стилі болады.

Ұлттық сөзсаптамның үлгі алатын басты ерекшеліктері мыналар:

- сөздің негізінен жалаң не жайылма және атаулы сөйлемдерден құралуы;
- сөйлемдегі әр сөздің, не грамматикалық тұлғаның артығы болмауы және кемі де болмауы;

- бір КФТ-дағы сөйлемдердің және сөйлемді аяқтайтын баяндауыштың грамматикалық формалары өзара ырғақпен орналасуы;
 - жалаң сөйлемдердің бірыңғай қолданыла келіп, құрмалас сөйлеммен аяқталуы немесе керісінше болуы;
 - сөз басындағы етістіктің -атын, -етін (еді) дағдылы өткен шақ немесе -ыпты, іпті ежелгі өткен шақ формасымен басталуы;
 - сөйлемнің қазақ тілінің синтаксисіне сай дұрыс (түсінікті, айқын) құрылуы,
 - сөздегі артық сөйлем мүшелерінің түсірілуі,
 - ойдың тұтасымен вербалданбауы (көпсөзділікке ұрынбау) және т.б.
- Міне, осы ерекшеліктері бар сөз тыңдалады, түсінікті болады, тыңдаушысын шаршатпайды. Сондықтан қазіргі жастардың шаршысөз машығын дамыту үшін осы дағдылармен жұмыс жүргізу қажет.

Алғыс айту

Бұл зерттеуді жүргізуге мүмкіндік берген Назарбаев университетіне алғыс білдіреміз. *Жоба демеушісі (Funder Project Reference): 021220FD4351. Department of Kazakh Language and Turkic Studies, School of Sciences and Humanities, Nazarbayev University, Kabanbay Batyr Ave. 53, Nur-Sultan 010000 Kazakhstan*

Әдебиеттер

- Мәтіндер жинағы (дәстүрлі сөзсаптам үлгілері). (2022) Алматы: «Ел-шежіре», 2022. – 320 б.
- Байтұрсынұлы А. (1926) Әдебиет танытқыш. А. – Қызылорда: Қазмембас, 1926. – 282б.
- Омарұлы Е. (2018) Көптомдық шығармалар жинағы // құраст. Е.Маралбек. Алматы: «Лұғат», 2018. 1-т.
- Академик Нығмет Сауранбаевтың еңбектері. (2000) 3 томдық. Алматы: «Кенже-Пресс», 2000. 5-119 бб.
- Жақыпов Ж. (2021) Контекстуалдық синтаксис, Нұр-Сұлтан: ЕҰУ, 2021
- Сыздық Р. (2014) Ауызша дамыған әдеби тіл / Сыздық Р. – Алматы: Дайк-Пресс, 2014. – 242б.
- Уәли Н. (2007) Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Докт.дисс. қолж. Алматы, 2007.
- Кудеринова К.Б. (2022) «Қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамасы». Н. Гумилев хабаршысы.№1(138)/2022. 8-18 бб.
- Кудеринова Қ. (2022) Ахмет Байтұрсынұлының сөзсаптамасы // «Ахмет Байтұрсынұлы – ұлт ұстазы» Нұрсұлтан, 2022.
- Кудеринова Қ. (2022) Әлихан Бөкейханның сөзсаптамасы // Ахмет оқулары – 2022. Алматы, 2022.
- Кудеринова Қ. (2021) Бейімбет Майлин әңгімелеріндегі қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамасы. «Ауызша және жазба коммуникациядағы дәстүр мен белсенді үдерістер» конференция жинағы. – Алматы, 2021. – 230-238 бб.
- Кудеринова Қ., Фазылжан А. (2022) Қазақ тілінің ұлттық және қазіргі орфоэпиялық нормасы. «Тілтаным», №3(87), 2022. – 44-52 бб.
- Әміржанова Н. (2021) Ғ.Мүсіреповтің әңгімелері: байласым мен тұтасым. «Ауызша және жазба коммуникациядағы дәстүр мен белсенді үдерістер» конференция жинағы. – Алматы, 2021. – 45-55 бб.
- Садықова М. (2022) Ертегілердегі қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптам үлгілері. «А.Байтұрсынұлы – ұлттың рухани көсемі» конференция материалдары Алматы, 2022 жылдың 14 сәуірі, - 369-373 бб.

References

- Matinder zhinagy (2022) (Dasturli sozsaptam ulgileri.) Almaty «El-shezhire»,2022. – 320b. [Collection of texts (traditional word order samples). Almaty: "El-shezhire", 2022. - 320p.] (in Kazakh)
- Baitursynuly A. (1926) Adebiet tanytqysh / Baitursynuly A.– Qyzylorda: Qazmembas, 1926. – 282b. [Baitursynuly A. Literary critic / Baitursynuly A.-Kyzylorda: Kazmembas, 1926. - 282p.] (in Kazakh)
- Omaruly E. (2018)Koptomdyq shygarmalar zhinagy // qurast. E.Maralbek. Almaty: «Lugat»,2018. 1-t. [Omaruly E. Collection of multi-volume works // compast. E. Maralbek. Almaty: "Lugat", t. 1, 2018] (in Kazakh)
- Akademik Nygmet Sauranbaevtyn enbekteri. (2000) 3 tomdyq. Almaty: : «Kenzhe-Press», 2000. 5-119 bb. [Works of Academician Nigmat Sauranbayev. 3 volumes. Almaty: "Kenzhe-Press", 2000. Pp. 5-119] (in Kazakh)
- Zhaqypov Zh. (2021) Kontekstualdyq sintaksis, Nur-Sultan: EEU, 2021 [Zhakupov Zh. contextual syntax, Nur-Sultan: ENU, 2021] (in Kazakh)
- Syzdyq R. (2014) Auyzsha damygan adebi til / Syzdyq R. – Almaty: Daik-Press,2014. – 242b. [Syzdyk R. oral developed literary language / Syzdyk R.-Almaty: Dyik – Press, 2014. - 242b.] (in Kazakh)
- Uali N. (2007) Qazaq soz madenietinin teorijalyq negizderi. Dokt.diss. qolzh. Almaty, 2007. [Uali N. Theoretical foundations of Kazakh speech culture. Doct.diss. access. Almaty, 2007.] (in Kazakh)
- Kuderinova K.B. (2022) «Qazaq tilinin dasturli sozsaptamy». N.Gumilev habarshysy.№1(138)/2022. 8-18 bb. [Kuderinova K.B. Traditional vocabulary of the Kazakh language // The Bulletin of N. Gumilyov.No. 1 (138)/2022. pp. 8-18.] (in Kazakh)
- Kuderinova Q. (2022) Ahmet Baitursynulynyn sozsaptamy // «Ahmet Baitursynuly – ult ustazy» Nursultan, 2022. Kuderinova Q. 2022 [Kuderinova K. Akhmet Baitursynov / / "Akhmet Baitursynov – teacher of the nation" Nursultan, 2022.] (in Kazakh)
- Kuderinova Q. (2022) Alihan Bokeihannyn sozsaptamy // Ahmet oqulary -2022. Almaty, 2022. [K. Kuderinova speech by Alikhan Bukeikhan / / Akhmet readings -2022. Almaty, 2022] (in Kazakh)
- Kuderinova Q. (2022) Beimbet Mailin angimelerindegi qazaq tilinin dasturli sozsaptamy. «Auyzsha jane zhazba kommunikacijadagy dastur men belsendi uderister» konferencija zhinagy. – Almaty, 2021. – 230-238 bb. [Kuderinova K. Beimbet Mailin in the stories of the traditional speech of the Kazakh language. Collection of the conference" traditions and active processes in oral and written communication". - Almaty, 2021. - pp. 230-238.] (in Kazakh)
- Kuderinova Q., Fazylzhan A. (2022) Qazaq tilinin ulttyq jane qazirgi orfojepijalyq normasy. «Tiltanym», №3(87), 2022. - 44-52 bb. [Kuderinova K., Fazylzhan A. national and modern orthoepic norms of the Kazakh language. "Tiltanym", №3(87), 2022. - 44-52 p.] (in Kazakh)
- Amirzhanova N. (2021) G.Musirepovtin angimeleri: bailasym men tutasym. «Auyzsha jane zhazba kommunikacijadagy dastur men belsendi uderister» konferencija zhinagy. – Almaty, 2021. – 45-55bb. [Amirzhanova N. G. Musrepov's stories: the bond and the whole. Collection of the conference" traditions and active processes in oral and written communication". - Almaty, 2021. - pp. 45-55] (in Kazakh)
- Sadyqova M. (2022) Ertedgilerdegi qazaq tilinin dasturli sozsaptam ulgileri. «A.Baitursynuly – ulttyn ruhani kosemi» konferencija materialdary Almaty, 2022 zhyldyn 14 sauri, - 369-373 bb. [Sadykova M. Examples of traditional word processing of the Kazakh language in fairy tales. Materials of the Conference "A. Baitursynuly – spiritual leader of the nation". Almaty, April 14, 2022, pp. 369-373] (in Kazakh)

М. Қожанұлы*

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы атындағы
Ұлттық қорғаныс университеті, Астана, Қазақстан
*e-mail: m_kozhanuly@mail.ru

«ҚОРҚЫТ» ЖЫРЫНДАҒЫ КЕЙБІР РУ-ТАЙПА АТТАРЫ ТУРАЛЫ

Аннотация. Мақалада түркология ғылымына ортақ, ескі оғыз-қыпшақ дәуіріндегі оғыздардың батырлық жыры Қорқыт жырында кездесетін ономастикалық атауларды тарихи-танымдық, тілдік тұрғыдан зерттеуді қарастырады. Автор соңғы кезде қазақтың әр дәуіріне қатысты тарихи жырлар мен аңыз-әңгімелердегі ономастикалық атауларды зерттеуде әлі де болса шешімін таппаған мәселелері барын алға тартады.

Жыр материалдарын отандық және шетелдік зерттеуші ғалымдардың пікірлері негізінде тарихи-тілдік тұрғыдан кешенді зерттеу арқылы тіл дамуының заңдылықтарын, тілдік қабаттарын анықтауға, туған жер тарихын терең білуге ғылыми маңызы орасан зор. Сондықтан бұл проблеманы бір ғана мақала аясында оғыз-қыпшақ тайпаларына ортақ мұра – Қорқыт жырындағы ономастикалық атауларға жан-жақты тілдік талдау жасау мүмкін емес.

Жалпы оғыз-қыпшақ дәуіріне тән тарихи жырлар мен аңыздардағы ономастикалық атауларды жинап, оны заманауи ғылымның жетістіктерімен сабақтастыра зерттеу – түркология, оның ішінде қазақ ономастикасының басты проблемаларының бірі болып табылады. Мақалада «Қорқыт» жырында кездесетін ру-тайпа аттарын лингвистикалық тұрғыда зерттеуге талпыныс жасалады.

Тірек сөздер: Қорқыт жыры, ру-тайпа аттары: абдал, кердері, көндігер.

М. Кожанұлы*

Национальный университет обороны
имени Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы, Астана, Қазақстан
*e-mail: m_kozhanuly@mail.ru

О НЕКОТОРЫХ РОДОВЫХ ИМЕНАХ В ПЕСНЕ «КОРКЫТА»

Аннотация. В статья посвящена языковому историко-познавательному исследованию ономастических имен, общих для тюркологической науки, встречающихся в произведении Коркыт, общем наследии кыпчакско-огузской эпохи. Автор утверждает, что в последнее время при рассмотрении ономастических названий в исторических песнях и легендах, относящихся каждой казахской эпохе, все еще существуют нерешенные проблемы.

Большое научное значение имеет выявление закономерностей развития языка, языковых слоев, глубокое знание истории родного края путем комплексного историко-языкового изучения материалов поэмы на основе мнений отечественных и зарубежных ученых исследователей. Поэтому в рамках одной статьи невозможно провести всесторонний языковой анализ ономастических названий в сказании Коркыт, являющимся общим наследием для огузско-кыпчакских племен.

Изучение ономастических названий в исторических сказаниях и легендах, характерных для огуз-кыпчакской эпохи в целом, в сочетании с достижениями современной науки является одной из главных проблем тюркологии, в том числе

казахской ономастики. В статье делается попытка лингвистического изучения названий племен, встречающихся в песне «Коркыт».

Ключевые слова: сказания Коркыта, родовые имена: абдал, кердери, кондигер.

M. Kozhanuly*

National University of Defense
of the First President of the Republic of Kazakhstan – Elbasy, Astana, Kazakhstan
*e-mail: m_kozhanuly@mail.ru

ABOUT SOME GENERIC NAMES IN THE SONG «KORKYT»

Abstract. The article is devoted to the linguistic historical and cognitive study of onomastic names common to the Turkological science found in the Korkyt work, the common heritage of the Kipchak-Oguz epoch. The author claims that recently, when considering the names of names in historical songs and legends relating to each Kazakh epoch, there are still unresolved problems.

Of great scientific importance is the identification of patterns of language development, language layers, deep knowledge of the history of the native land through a comprehensive historical and linguistic study of the materials of the poem based on the opinions of domestic and foreign researchers. Therefore, within the framework of one article, it is impossible to conduct a comprehensive linguistic analysis of onomastic names in the Korkyt legend, which is a common heritage for the Oguz-Kipchak tribes.

The study of onomastic names in historical tales and legends characteristic of the Oguz-Kipchak epoch as a whole, combined with the achievements of modern science, is one of the main problems of Turkology, including Kazakh onomastics. In the article, an attempt is made to study the names of tribes and tribes found in the song "Korkyt" in a linguistic context.

Keywords: Korkyt legends, generic names: abdal, kerderi, kondiger.

Кіріспе

Қазақ тіл білімінде біршама зерттеліп, өзіндік қолтаңбасын қалыптастырған ғылым саласы – ономастика. Алайда, қазақ жеріндегі әр дәуір туғызған тарихи жырлар мен түрлі аңыз-әңгімелерде кездесетін ономастикалық атаулар әр түрлі қырынан қарастырылып, зерттелді десек те, әлі де болса шешімін таппаған проблемалар жеткілікті. Соның бірі – түркология ғылымына ортақ, ескі оғыз-қыпшақ дәуіріндегі оғыздардың батырлық жыры Қоркыт жырындағы атауларды (одан әрі – Жыр) жан-жақты зерттелді деу әлі ерте. Өйткені, Сырдария өлкесінде мекендеген Қоркыт ата туралы түрлі аңыздар мен тарихи жырлар, ән-күйлер тек қазақта ғана емес, басқа да түркі тілдес халықтарында, соның ішінде түрікмендер де жиі кездеседі. Бұдан біз Қоркыт туралы жырдың таралу аймағы мен оның ұзақ дәуір өмір сүргенін, тіпті, Жырдағы атауларда халық тарихы, тілдік ерекшелігі, адамдардың қоршаған ортаға деген өмірлік ұстанымдары бар, салт-дәстүрі сақталғанын (консервативті) байқаймыз.

Осы орайда, «Қоркыт ата кітабын» аударған ғалым Ә. Қоңыратбаев: «...ескі жазбалар тарихымен танысатын жоғарғы оқу орындарының студенттеріне де, зерттеуші-фольклористерге де ортақ, ұтымды, ғылыми-көпшілік басылым болмақ» (Қоркыт ата кітабы, 1986), – дегендей, оны болашақ ұрпаққа жеткізуде Жыр нұсқаларындағы атауларды жинап, оны тарихи-танымдық, тілдік тұрғыдан зерттеу – түркология, соның ішінде қазақ ономастика ғылымы үшін аса маңызды міндеттердің бірі деп қараған жөн.

Жалпы қазақ жерінде оғыз-қыпшақ тайпаларынан мирас болған Қоркыт заманынан күні бүгінге дейін сақталып келген жер-су, ру-тайпа аттары туралы академик Ә. Марғұлан: «Қоркыт хикаясын толықтыра түсетін – оғыз дәуірінен мирас болған Қазақстандағы тарихи жер аттары. Оның жарқын түрін біз бүгінге дейін сақталып келген

мынадай жер аттарынан көреміз. Қорқыт көл (Торғайда), Өгізтау (Атасу бойында), Өгізсу, Өгіз жылғасы, Өгізсай, Тас-өгіз (Сыртқы өгіз) Сыр бойында, Баршын көл (Торғайда, Атбасарда), Арқа (Арқу), Ұлытау, Кішітау, Ортау (Ортағ), Кертау, Құтты қия (Ортаудың биік шыңы), Борсықтың құмы, Қарақұм, Сыр суы, Арал, Каспий теңізі, Қаратау (Қарашық тауы, Қараспан тауы), Қазығұрт тауы (Құтты қия), Талас, Шу өзендері, Күнбатыста Маңғыстау, Жайық суы – міне Абылғазының көрсетуі бойынша, оғыз бен қыпшақ, қаңлылардың бірлесіп мекен ортасы осы өлкелер.

Қазақстанның жер аттары «Қорқыт кітабында» да аз кездеспейді. Онда жиі айтылатын Арқу (Арқа) белі, Ала тағлы оғыз, Көкчетау Ортағ қыры (Ортау қыры), Көкче теңіз (Балқаш көлінің ескі аты, Арал теңізі), Сыр суы, Яик (Жайық) т.б.» (Марғұлан, 1985: 200), – десе, енді бірде ғалым: «Онымен қатар ежелгі оғыз тайпаларының аттары осы күнге дейін қазақ халқының құрамында сақталып келеді делік. Мәселен, ақ-қойлы, қара-қойлы, көктен (көкден), ошақты (ошақ елі), адай (адақ елі), кете, кердері, абдал, тағы басқалар. Кердері мен абдал ту баста Амударияның аяқ жағын қоныстанған ғұндардың бір тайпасы, кейін оғыз ұлысына қосылып, ең соңында қазақтардың Кіші жүз ұлысына қосылған» (Марғұлан, 1985: 201), – деп жазады.

Осы орайда, академик Ә. Марғұланның: «Манас» бір дәуірдің туындысы емес. Ол көп заманның оқиғаларын, талай ғасырдың аңыздарын, эпикалық сарындарын тұтастырып айтқан ғаламат эпопея. ... «Манас» VII-XII ғасырлар арасындағы оқиғаларды тамылжыта айтатын ерлік жыры болған кез...» (Марғұлан, 1985:115-116), – деген пікіріне сүйеніп, біздіңше, «Қорқыт» жыры (Сыр бойында IX-XI ғғ. өмір сүрген оғыз-қыпшақ елі) «Манас» жырымен (Қарахан дәуірінде қырғыз жерінде) қатар дүниеге келген батырлық жыр деп қараған орынды.

Бір сөзбен айтқанда, «Қорқыт Ата кітабын» зерттеген шетелдік (В.В. Радлов, А. Гуманский, В.М. Жирмунский, А.Н. Кононов т.б.) және отандық (Ш. Уәлиханов, Ә. Диваев, Ә. Марғұлан т.б.) ғалымдар зерттеулерінен Жырдағы жер-су, ру-тайпа аттарының қазақ жерінде сақталуы, түркі тілдес халықтардың ортақ мұрасы Жырдың алғаш қазақ жерінде дүние келгенін көруге болады.

Материал және әдістер

Мақалада оғыз-қыпшақ дәуірінің мәдени ескерткіші, түркі тілдес халықтарға ортақ әдеби мұра Қорқыт жырында кездесетін ру-тайпа аттары «Қазақ шежіресі хақында» (2000) және «Қазақтың ру-тайпа аттары» (2021) атты кітаптардың материалдары негізге алынды. Материалдарды зерделеу барысында Сөздіктер мен ғылыми-ақпараттық база деректерін пайдалана отырып, салыстырмалы-талдау әдістері қолданылды.

Әдебиетке шолу

Зерттеу барысында «Қорқыт» жырында кездесетін ру-тайпа аттары туралы отандық және шетелдік зерттеуші ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалып, олардың тарихи-тілдік бағытта әлі де толық зерттелмегені назарға алынды.

Нәтижелер және талқылау

Мақалада «Қорқыт» жырында кездесетін Қазақстанның батыс өңіріне тән кейбір ру-тайпа аттарына қатысты ғалымдар пікірлерін қайтадан ой елегінен өткізіп, танымдық-тілдік тұрғыдан қарастыруды жөн көрдік.

АБДАЛ

Ғалым Ә. Марғұланның «...Византия жазушысы Феофилакт Симокатта, ғұндардың өзі қандай айтса, солай жазған – «абдал», бізде «эфталит» деп айтылатын түпкі нұсқасы,-дейді. Истеми Қағанның Византия патшасына жазған хатында «мен абдалдардың көсемін бағындырдым, ол менің одақтасым болды» дейді (Феофилакт Симокатта). Бір ғажабы бұл «абдал» тайпасы түрікпен мен Кіші жүз қазақтарының құрамында сақталды» (Марғұлан, 1985: 20), – деген пікірін ескерсек, онда Кіші жүз шежіресі бойынша Байұлы бірлестігі

құрамындағы Таздан: *Абдал* руы тарайды. Т. Жанұзақ (Жанұзақ, 2007: 516-517) *абдал* этнонимі туралы А. Якубовский, Б. Гафуров, М. Мұқанов, В. Востров және т.б. ғалымдар еңбектеріне шолу жасай келіп, *Абдал* тайпа ретінде IV-V ғасырдан белгілі екенін және ол түрікменде де, қазақта да, қырғызда да барын айтқан. Тарихи деректерде түрікмен абдалдары XVIII-XIX ғасырларда Маңқыстауда мекендегенін ескерсек, олар таздарға сол кездерде де араласуы мүмкін. Сондай-ақ, өзбектің лоқайында, қырғыздың сарыбағыш тайпаларының құрамында да кездесетін *абдалы* атауы IV-V-ғасырларда өмір сүрген *эфталит* тайпасының қазақша аталуы деген жорамал пікірі назар аударатын жайт.

Осы жерде кейбір тарихи деректерде, яғни XIII-XIV-ғасырларда «Элван» деген атпен Алдыңғы Азияда түркі тайпалық бірлестік болғанын ескерте кету артық болмас.

Азиядан Еуропаға жол тартқан бір кездегі көне үйсіндердің ежелгі Абдал тайпасы дыбыстық өзгеріске (*a//э, б//в, н//л, д//б, б//м//л*) ұшырап, бірде Абдан, бірде Албан//Элван болып Балқан түбегіне дейін жетіп (қазақта: барған жеріміз Балқан тау), сол жерде тұрақталып Албан мемлекетін құруы мүмкін. Сонымен, тіліміздегі дыбыстық алмасуларға сүйеніп (*н//л, д//б, б//м//л*) және «Ежелгі Үйсін елі (Қытай деректері мен зерттеулері)» (Ежелгі Үйсін елі, 2005) атты кітапта *Абдал* – көне үйсіндердің ежелгі аты деп көрсеткендей, Ұлы жүз қазақтары құрамындағы *Албан* руын XI-ғасырдан кейінгі түрікмен құрамындағы *Абдал (Абдан)* және Байұлының Таздан тарайтын *Абдал* руымен, сондай-ақ Балқан түбегіндегі *Албан* елінің атауымен тарихи бір сабақтас ретінде қарап (*Абдал (Абдан) ~ Албан (Элван)*), әлі де зерттеуді қажет етеді деп ойлаймыз. Ғалым Т. Жанұзақтың (Жанұзақ, 2007: 501-503) *Албан//Элван (<Абдал//Абдан)* этнонимін «алыптар», «ер жүректілер», «батырлар» мәнінде қараған пікіріне қосыла отырып, Жырдағы Кіші жүз құрамындағы Абдал руынан өрбіген ұрпақты «Алты арыс Абдал» деп атайтындығын ескерте кетуді жөн көрдік.

КЕРДЕРІ

Акад. Ә. Марғұлан М. Қашқари, П.И. Лерх, С.П. Толстов, В.В. Бартольд т.б. шетелдік ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып, «...Кердары (Кердері) ұлысы ғұн дәуірінде Амудария мен Арал теңізінің жағасында ұлан-байтақ бір бай өлке болған. ...Олар Арал теңізінің бойында мыңдаған жылдан аса тұрған ескі ғұндардың қалдығы, С.П. Толстов пен В.В. Бартольдтың анықтауынша, Арал теңізінің ғұндары ту баста Жетісудан ауысып келген» (Марғұлан, 1985), – деп жазады.

Кердері тайпасы туралы М. Тынышпаев: «Кердерілер байырғы және кейінгі зерттеушілердің деректері бойынша II-ғасырда ғұндар мен үйсіндер тықсырған баяғы юечжи (немесе юздердің) ұрпақтары болып табылады. Н. Веселовскийден кердері туралы қысқаша мәліметтер келтірейік: Қытай деректері бойынша б.з.д. I юздер (юечжи) Хорезмді биледі.

Б.з. V ғасырында олар өмір сонда өмір сүрді; византиялық жазуларда олар ғұн эфталиттер, ғұндар, кидариттер немесе ақтар деп аталады. Сен-Мартен (1849) эфталиттер мен кидариттер юздердің (юечжи) тұқымдары деп дәлелдейді. Земархтың саяхаты кезінде (567-569) эфталиттер басқа халықтар арасында әмір жүргізулер сапында болды. 1000 жылы Арал теңізі Кердері теңізі деп аталып, Хорезмнің Әмударияның оң бетіндегі бөлігі Кердері деп аталды. Әмударияның оң жағында да, сол жағында да тұрған екі қаланың аты бірдей Кердері еді» (Тынышпаев, 1993:101) деген пікірге сүйенсек, тарихта Кердері мемлекеті болғанын көреміз. Археологиялық зерттеулерге қарағанда (С.П.Толстов), осы мемлекет ескерткіштерінің бірі – Жанкент қаласы қазіргі Қызылорда облысы Қазалы аумағында орналасқан.

Тарихи деректер бойынша бір кезде қазақтар мен қарақалпақтардың халық болып құрылуында Кердерінің (*кердары, кердер, кидарит, кердерен-хас, кердуэни*) бір бөлігі қарақалпақтардың мүйтен тайпасы құрамына (*сондай-ақ, өзб. құрама, көшп. өзб.*), екінші бөлігі Кіші жүз қазақтары (*жетіру*) құрамына енген Кердері тайпасы туралы Т. Жанұзақ (Жанұзақ, 2007:493-494) Н.И. Веселовский, П.И. Лерх, С.П. Толстов, т.б. ғалымдардың зерттеулерінде сүйеніп, ғұн, үйсін сияқты ерте заманнан бар көне тайпа екенін және кердері атымен келетін жер-су, ру-тайпа аттарының түбірі «кер» сөзімен байланыстырып,

оны моңғол жеріндегі өзен аты Керулен сөзімен төркіндес болуы ықтимал деген пікірді ұсынады.

Осы орайда, шығыстанушы ғалым Әбсаттар қажы Дербісәлі: «Оңтүстік Қазақстан мен Сыр бойындағы белгілі діни, рухани, ғылыми орталықтардан басқа кезінде Хорезм өлкесіне қараған қазақтың Кердері қаласы және тайпасынан (руынан) да талай ғұламалар шықты», – деп, одан әрі автор: «Мысалы, Әл-Мұқаддаси әл-Башшаридің (X ғ.) «Аймақтардағы танудағы тамаша бөлүлер» атты еңбегінде Кердер көп айтылады. Ол Кердерді өзен деп те көрсетеді. «Кердер төрт фарсах жердегі қасаба (кент, қамал) мен өзара жақын жатқан мекеннен басталып бір өзенді құрайды» десе, Мадж ад-Дин Мухаммед Фирузабади (1329-1414) «Әл-Қамус әл-Мұхитта» «Шамс әл-аимма» Әл-Кердеридің аты-жөніндегі Баратекін (Баратакин) деген жер атауын «бұл сөз аджамдарға (араб емес халыққа) қатысты. Ол Кердердің орталығы», – дейді. Ал аз-Заһаби (1274-1348) «Тақуа адамдар өмірбаянында» – Баратакин Кердерге бағынышты. Кердер Хорезм өлкесіндегі үлкен аймақ деп көрсеткен» (Дербісәлі, 2009) деп, сол заманда Хорезм мәдениетінің дамуына үлес қосқан ата-бабаларымыз тарихынан сыр шертіп, атауды алғашқы да өзен, кейін аймақ атауы болғанын алға тартса, ал ғалым Ә. Жакыпов (Жакыпов, 1990:208) түйе туралы зерттеулерінде Кердері тайпасын кезінде түйені будандастыру арқылы өздерін дүниеге танытқан «кердері» түйе атауымен байланыстырып қараған пікірін ескерте кетуді жөн көрдік.

Оғыздардың батырлық жыры Қорқыт жыры туралы ғұлама ғалым Ә. Марғұлан: «Қазақтың эпос жырында оғыз бен қыпшақтың бір қосылған дәуірін «Көндігер – Құбан жұрты» дейді. Құбан – еуропа әдебиетінде айтылатын күнбатыс қыпшақ тайпаларының бір аты (Құбан, Құман) Құбан орысша айтылатын «Половцы» сөзіне дәл келеді (Сұрғылт, құба). Қазақша «Құба-кұл» деген атақты алып болған... » (Марғұлан, 1985:201-202), –деп жазады.

Жоғарыдағы асты сызылған Құбан, Құман, Половцы, Қыпшақ атаулары хақында отандық және шетелдік ғалымдардың пікірлері негізінде «Қазақ этнонимдер жүйесі» (Қожанұлы, 2011) атты еңбегімізде сөз еткендіктен, бұл жерде қайталап жатпадық.

Кейбір шежіре деректерінде қазақ пен түрікпен туыстас болғанын «Қорқыт ата кітабында»: «...Ол заманда (X ғ.) Жанкент жабығысына қараған тайпалар Сейілхан (түрікмен) және Жайылған (қыпшақ) болып бөлінген...» (Қорқыт ата кітабы, 1986), – десе, ғалым Ә. Марғұлан: «Қыпшақ шежіресі» деген кітапта «Алаша ханның екі баласының біреуінен Сейілхан, одан сегіз арыс түрікпен, екіншісінен Жайылхан, одан қыпшақ, кейін қазақ пен қарақалпақ шыққан, түрікпендер боз оқтан*, қазақтар үш оқтан тараған» делінеді.

Қазақтың шежіресі бойынша «Көндігер» – Сырдариядан күнбатысқа не оңтүстікке ауып кеткен тайпаларға берілген ат. Бұл атпен ескі қазақ тайпалары бір ғана оғызды, не Мысырға ауып кеткен Мамлюк қыпшақтарын әңгіме ететін болған. Бұл туралы қазақтың белгілі ғалымы, әрі ақыны Жүсіп Көпейұлы былай деп жазады: «Сейілханның балалары Көндігер (оғыз) жұртынан шығып, халифаның қол астына қарады. Халифа оларды «Көндігердің ауыр қолы» деп атады. Түрікпендер сол Көндігер (Селжұқтар) ауып кеткенде ұрпақтары мұнда қалған.

Ихсан Шаиктың байқауынша, Оғыз хан Орта Азия мен Қазақстандағы барлық тайпаларды біріктірген алып кісі болса, Сейілхан тек түрікмен елінің аты.

Оғыз ханна айрылсам,

Күллі Сейілхан елетіміз» (Марғұлан, 1985: 201-202), – деп жазады.

Зерттеушілер пікіріне сүйеніп, бүгінгі қазақ тайпалары үшін Оғыз хан қандай құрметке ие болса, түрікмен елі үшін Сейілхан да сондай құрметке лайықты адам деп, «Қорқыт» жыры қазақ пен түрікмен үшін ортақ мұра деп қараған жөн.

* «Қорқыт Ата» кітабында «бұзық оқ» деп берілген.

Осы жерде ескеретін нәрсе: ғалым Ә. Марғұланның жазбасындағы «Көндігер – Құбан жұрты» деген жолдары «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының Г.Н. Потанин нұсқасында:

...Оның тегін кім десең, айтады екен,
Бұрынғы өлеңшілер түрікмен деп,
Нәсілі Сарыбайдың ноғайлы емес,

Оның тегі *құндыкер құбаң жұрт* деп (Қозы Көрпеш – Баян сұлу, 2002:220) жырда *Көндігер*, не *Қондыкер* емес, *Құндыкер* түрінде кездесуін, біздіңше, тіліміздегі **ө>о>ұ** дыбыстарының алмасу заңдылығын ескерсек те жеткілікті.

Бұдан шығатын қорытынды: ғалым Ә. Марғұланның Қорқыт туралы ғылыми-зерттеу жазбаларына сүйене отырып (Марғұлан, 1985:135-228), «көндігер» сөзін кезінде қазақ тайпасынан бөлініп, ауып кеткен оғыз бен қыпшақ тайпасына берілген ат деп қараған орынды.

Қорытынды

Қазақтың кең байтақ жерінде сақталып келген тарихи жырлар мен аңыздардағы ру-тайпа аттары туралы академик Ә. Марғұлан: «... Олардың ішінен бүгінге дейін сақталып келгендері ұлы жүзде абақ, екей (икюй), суан (субан, сюан, сұбан кент), албан (алпан, алапан, лабан), кіші жүзде кердері, абдал (эфталит), адай, кете, орта жүзде арғын (аруғұн), қыпшақ, қоңырат. ...Грек-латын жазушыларында ескі қыпшақты – коман (куман), арғынды – арғынбай, артышней, адайды – дай, кердеріні – кердуэни деп атаған. Бұлардың барлығы Арал – Каспий теңізінің жағасында, Сырдарияда, Жетісуда, Арқада, Алтай, Тарбағатай өлкесінде тұрған елдер» (Марғұлан, 1985) деп жазғандай, соңғы кезде қазақ тіл ғылымында әр дәуірге қатысты тарихи жырлар мен аңыз-әңгімелердегі ономастикалық атауларды арнайы қарастыру мәселесіне де көңіл бөле бастады. Мұның өзі Қорқыт жырының түрік (Қорқыт Ата кітабы, 1994), орыс және т.б. тілдері аудармаларындағы қазақ атауларын жинақтап, оғыз-қыпшақ дәуіріне ортақ Жырдың теориялық және қолданбалы топонимастикасы үшін де ақпараттық базасын кеңейтуге ықпал етеді.

Қорыта келгенде, оғыз-қыпшақ тайпаларына ортақ мұра – Қорқыт жырында кездесетін ономастикалық атауларды жоғарыдағы бір ғана мақала аясында жан-жақты қамту мүмкін емес. Сондықтан түркология ғылымына ортақ Жыр материалдарын тарихи-тілдік аспектіде зерттеу арқылы тіл дамуының заңдылықтарын, ономастикалық қабаттарды анықтауға, туған жер тарихын терең білуге және заманауи ғылымның жетістіктерімен кешенді зерттеудің ғылыми маңызы орасан зор. Олай болса, оғыз-қыпшақ дәуіріне тән тарихи жырлар мен аңыздардағы ономастикалық атауларды жинап, оның әлі де шешімін таппаған мәселелері барын айқындау, зерттеу – түркология ономастикасы, оның ішінде қазақ тілі ономастикасының басты проблемаларының бірі болып табылады.

Әдебиеттер

Қорқыт ата кітабы. (1986) Оғыздардың батырлық жырлары: Эпос/Орыс тілінен ауд. Ә.Қоңыратбаев, М.Байділдаев. – А.: Жазушы, 1986. – 128 б., суретті.

Марғұлан Ә. (1985) Ежелгі жыр, аңыздар. Ғылыми-зерттеу мақалалары.../Құраст. Р. Бердібаев – А.: Жазушы, 1985. – 368 б., портр.

Әбдірахманов Ә. (1975) Топонимика және этимология. – А.: «Ғылым», 1975. – 207 б.

Қойшыбаев Е. (1985) Қазақстанның жер-су аттарының сөздігі. – А., 1985. – 256 б.

Жанұзақ Т. (2007) Қазақ ономастикасы. Атаулар сыры 3. – А.: Дайк-Пресс, 2007. – 524 б.

Ежелгі Үйсін елі. (2005) Қытай деректері мен зерттеулер (Құраст.: Ш. Ахметұлы). – Үрімжі., 2005. – 389 б.

Тынышпаев М. (1993) Материалы к истории киргиз-казахского народа. – А-Ата.: «Қазақ университеті», 1993. – 224 с.

- Дербісәлі Ә. (2009) Қазақ руханиятындағы кердерилер//«Егемен Қазақстан» газеті, № 214-217, 24.06. 2009. – 8-9 б.
- Жақыпов Ә. (1990) Ойсылқара ма, Қаусылқара ма?//Кіт.: Төрт түлік: төресі кім? (Құраст.: Ә. Ақыпбеков). – А.: Қайнар, 1990. - 204-216 б.
- Қожанұлы М. (2011) Қазақ этнонимдер жүйесі (Қазақстанның батыс өңірі этнонимдеріне қатысты тарихи, шежіре және тілдік деректер негізінде) – Аст., 2011. – 448 б.
- Қозы Көрпеш-Баян Сұлу. (2002)//Құраст.: М. Жолдасбеков, С. Қасқабасов – Аст.: Фолиант, 2002. – 696 б.
- Қорқыт Ата кітабы. (1994) Түрік тілінен ауд. Б. Ысқақов. – А.: Жазушы, 1994. – 160 б.

References

- Qorqyt ata kitaby. (1986) Ogyzdardyn batyrlyq zhyrlary: Jepos/Orys tilinen aud. A.Qonyratbaev, M.Bajdildaev. – A.: Zhazushy, 1986. –128 b., suretti. [Grandfather Korkyt's book. (1986) Heroic Songs of the Oghids: Epos/Russian translation. A. Konyratbaev, M. Baydildaev. – A.: Zhazushy, 1986. – 128 p., picture.] (in Kazakh)
- Margulan A. (1985) Ezhelgi zhyr, anyzdar. Gylymi-zertteu maqalalary.../Qurast. R. Berdibaev – A.: Zhazushy, 1985. – 368 b., portr. [Margulan A. (1985) Ancient Songs, Legends. Research articles.../Comp.R. Berdybayev – A.: Zhazushy, 1985. – 368 p., portrait.] (in Kazakh)
- Abdirahmanov A. (1975) Toponimika zhane etimologija. – A.: Gylym, 1975.- 207 b. [Abdirahmanov A. (1975) Toponymy and Etymology. – A.: Gylym, 1975.- 207 p.] (in Kazakh)
- Qojshybaev E. (1985) Qazaqstannyn zher-su attarynyn sozdigi. – A.,1985. – 256 b. [Koishibaev E. (1985) Dictionary of place-water names of Kazakhstan. – A., 1985. – 256 p.] (in Kazakh)
- Zhanyzaq T. (2007) Qazaq onomastikasy. Ataular syry 3. – A.: Dajk-Press, 2007. – 524 b. [Zhanuzak T. (2007) Kazakh onomastics. The secret of names 3. – A.: Dyke-Press, 2007. – 524 p.] (in Kazakh)
- Ezhelgi Yjsin eli. (2005) Qytaj derekteri men zertteuler (Qurast.: Sh. Akhmetuly). – Yrumzhi., 2005. – 389 b. [The land of the ancient Uysin. (2005) China Data and Research (Compilation: Sh. Akhmetuly). – Urumzhi., 2005. – 389 p.] (in Kazakh)
- Tynyshpaev M. (1993) Materialy k istorii kirgiz-kazahskogo naroda. – A-Ata.: «Qazaq universiteti», 1993. – 224 s. [Tynyshpaev M. (1993) Materials for the history of the Kyrgyz-Kazakh people. – A-Ata.: "Kazakh University", 1993. – 224 p.] (in Russian)
- Derbisali Ә. (2009) Qazaq ruhanijatyndagy kerderiler//«Egemen Qazaqstan» gazetі, № 214-217, 24.06. 2009. – 8-9 b. [Derbisali A. (2009) Insights into Kazakh spirituality // "Egemen Kazakhstan" newspaper, No. 214-217, 24.06. 2009. – pp. 8-9.] (in Kazakh)
- Zhakyrov Ә. (1990) Ojsylqara ma, Qausylqara ma?//Kit.: Tört tylik: toresi kim? (Qurast.: O. Aqypbekov). – A.: Qajnar, 1990. – 204-216 b. [Zhakyrov A. (1990) Oysylkara or Kausylkara? (Compiler: O. Akypbekov). – A.: Kaynar, 1990. – pp. 204-216.] (in Kazakh)
- Qozhanuly M. (2011) Qazaq etnonimder zhujesi (Qazaqstannyn batys oniri etnonimderine qatysty tarihi, shezhire zhane tildik derekter negizinde) – Ast., 2011. – 448 b. [Kozhanuly M. (2011) System of Kazakh ethnonyms (on the basis of historical, genealogical and linguistic data related to the ethnonyms of the western region of Kazakhstan) – Ast., 2011. – 448 p.] (in Kazakh)
- Qozy Korpesh-Bajan Sulu. (2002) // Qurast.: M. Zholdasbekov, S. Qasqabasov – Ast.: Foliant, 2002. – 696 b. [Kozy Korpesh-Bayan Sulu. (2002) // Compiler: M. Zholdasbekov, S. Kaskabasov – Asst.: Foliant, 2002. – 696 p.] (in Kazakh)
- Qorqyt Ata kitaby. (1994) Turik tilinen aud. B. Ysqaqov. – A.: Zhazushy, 1994. – 160 b. [Korkyt Ata book. (1994) Transliteration from Turkish. B. Isakov. – A.: Zhazushy, 1994. – 160 p.] (in Kazakh)

А. Қожахметова*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: akony_8484@mail.ru

ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ СИНЕРГЕТИКА ҒЫЛЫМЫ

Аннотация. Мақалада синергетика жаңа ғылыми бағыт ретінде қарастырылып отыр. Қазіргі ғылым үшін маңызды болып табылатын синергетика ұғымының парадигмалық мәнін ашу маңызды болып табылады.

Мақалада заманауи лингвистикадағы жаңа бағыт ретіндегі лингвосинергетиканың базалық түсінігі ашылып, «синергия» ұғымын зерттеген ғалымдардың тұжырым-пікірлеріне сипаттама беріледі. Синергетика тіл білімі үшін жаңа пәнаралық ғылым ретінде, зерттеу пәні әртүрлі күрделі жүйелердің өзін-өзі ұйымдастыру процестері болып табылады, қазіргі уақытта оның ең жан-жақты анықтамасы мен әдіснамалық аппаратын іздеу өз алдына бір мәселе болып отыр. Синергетика – бұл ғылыми бағыт, методологиялық әдіс, күрделі яғни бірсызықтық емес (нелинейный) күрделі жүйелердің өзін-өзі ұйымдастырушы. XX ғасырдың ғылымы өзін-өзі дамыту арқылы жаңа парадигмасын біртіндеп қалыптастырып келеді, оны 70-жылдардың басында Г.Хакен «синергетика» деп атады.

Бүгінгі таңда синергетика интеграцияланған гуманитарлық ғылымдар саласында белсенді түрде қолданыла бастады. Осы мәніне сәйкес синергия – мәселесі жаратылыстану саласындағыдай тілдің ішкі заңдылықтарының тұтасып, ұйымдасу сипатына сай тіл біліміне де ене бастады. Қазіргі тіл білімінің антропоэлектік бағытына сай өзектелген сөз синергиясын айқындау тілді зерттеу үдерісінде де қарастырыла бастады.

Тірек сөздер: синергетика, синергия, лингвосинергетика, өзін-өзі ұйымдастыру.

А. Қожахметова*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*e-mail: akony_8484@mail.ru

СИНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ПАРАДИГМЫ В ЯЗЫКОЗНАНИИ

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению синергетики как нового научного направления. Раскрытие парадигмальной сущности понятия синергетики, являющегося важным для современной науки, представляется весьма актуальной проблемой.

В статье исследуется базовое понятие лингвосинергетики как нового направления в современной лингвистике, анализируются взгляды и концепции ученых, занимавшихся изучением понятия «синергия». Синергетика представляет собой новую междисциплинарную дисциплину, предметом ее исследования являются процессы самоорганизации различных сложных систем, в настоящее время одной из важнейших проблем выступает определение ее методологического аппарата и поиск наиболее полной дефиниции. Синергетика – это научное направление, методологический метод, самоорганизатор сложных, т. е. нелинейных сложных систем. Наука XX века через саморазвитие постепенно сформировала свою новую парадигму, которую в начале 70-х годов Г. Хакен назвал «синергетикой».

Сегодня синергетика стала активно использоваться в области интегрированных гуманитарных наук. Проблема синергии, как и в естественно-научной сфере, стала

проникать в языкознание в соответствии с характером интеграции и организации внутренних закономерностей языка. В соответствии с антропоцентрической направленностью современного языкознания в процессе изучения языка стало рассматриваться и определение актуализированной синергии слова.

Ключевые слова: синергетика, синергия, лингвосинергетика, самоорганизация.

A. Kozhahmetova*

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: akony_8484@mail.ru

SYNERGETIC PARADIGM IN LINGUISTICS

Abstract. The article is devoted to the consideration of synergetics as a new scientific direction. The disclosure of the paradigmatic essence of the concept of synergetics, which is important for modern science, seems to be a very urgent problem.

The article examines the basic concept of linguosynergetics as a new direction in modern linguistics, analyzes the views and concepts of scientists involved in the study of the concept of "synergy". Synergetics is a new interdisciplinary discipline, the subject of its research is the processes of self-organization of various complex systems, at present one of the most important problems is the definition of its methodological apparatus and the search for the most complete definition. Synergetics is a scientific direction, a methodological method, a self-organizer of complex, non-linear complex systems. Science of the twentieth century through self-development gradually formed its new paradigm, which in the early 70 G. Haken called "synergetics".

Today, synergetics has become actively used in the field of integrated humanities. The problem of synergy, as in the natural sciences, began to penetrate into linguistics in accordance with the nature of integration and organization of the internal laws of the language. In accordance with the anthropocentric orientation of modern linguistics, in the process of learning a language, the definition of the actualized synergy of the word began to be considered.

Keywords: synergetics, synergy, linguosynergetics, self-organization.

Кіріспе

Қазіргі заманғы тіл ғылымы қатынас құралы қызметімен қатар кумулятивтік, танымдық қызметтеріне де айрықша назар аударылып отыр. Тілді зерттеудің антропоэлектік бағытына сәйкес тіл ғылымын психология, мәдениеттану, тарих, әлеуметтану, этнография сияқты салалармен байланысты зерттеу нәтижелері қазақ тіл білімі үшін де маңызды. Осы тұрғыдан қазақ тіл білімінде соңғы жылдары психолингвистика, лингвомәдениеттану, әлеуметтік лингвистика, когнитивтік лингвистика сияқты басқа ғылым салаларымен тоғысатын тіл білімінің жаңа бағыттары бойынша көптеген ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізіліп келеді. Осының негізінде көптеген жаңа бағыттар пайда болып, тілдік бірліктерді әртүрлі қырынан зерттеп келеді. Сондай бағыттардың бірі лингвосинергетика ғылымы.

Жаратылыстану ілімдері саласынан ауысқан синергетика термині компоненттер мен кіші жүйелердің құрылымындағы бір-бірімен күрделі түрде әрекеттесуі нәтижесінде іштей ұйымдасуға әкелетін ортақ жүйені анықтайтын пәнаралық бағытқа қатысты қолданылады. «Синергетика» терминін 1970 жылы Штутгарт университетінің профессоры, неміс физик теоретигі Г. Хакен енгізген. Синергетикалық бағытты құрушы ғалым Г. Хакен зерттеу еңбегінде осы пәнаралық ғылыми бағыттың төмендегідей белгілерін көрсетеді: «Зерттелетін жүйелер бір-бірімен өзара әрекеттесетін бірнеше бөлшектерден тұрады, бұл жүйелер ішкі және сыртқы тербелістерге бағынышты, бейсызықтық, тұрақсыз болып табылады, әрі жаңа қасиеттер көрініс табады» (Хакен, 1980).

Материал және әдістер

Тіл білімінде синергетикалық тәсілдің қалыптасуы, ең алдымен тілдік құбылыстары мен тілдің өзі тепе-теңдіксіз жағдайда өзін-өзі ұйымдастыруға, өзін-өзі реттеуге қабілетті ашық, диссипативті, сызықтық емес жүйелер деген ұстанымға байланысты. Германияда 80-ші жылдары құрылған синергетиканың лингвистикадағы алғашқы кезеңін лингвистикалық синергетика деп шартты түрде атауға болады. Синергетиканың лингвистикадағы жалғасын ХХ ғасырдың 90-шы жылдардың басында Ресейде қалыптасқан лингвосинергетика парадигмасы деп айтуға болады. Аталған бағытты синергетикалық үрдіс арқылы зерттеушілер сөйлеу әрекеттері, сондай-ақ мәтіндік және дискурсивті кеңістіктегі мағына туындату мәселелері қарастырды. Лингвосинергетика бойынша келесі зерттеулерді атап өтуге болады: В.И. Аршинов, Я.И. Свирский «Синергетическое движение в языке» (1994); В.А. Пищальникова «Речевая деятельность как синергетическая система» (1997); И.А. Герман, В.А. Пищальникова *Введение в лингвосинергетику* (1999); И.А. Герман *Речевая деятельность как самоорганизующаяся система: к становлению лингвосинергетической парадигмы* (1999); *Лингвосинергетика* (2000); В.Н. Базылев *Новая метафора языка (семиотика-синергетический аспект)* (1999). Бакиев А.Г. «Лингвосинергетическая интерпретация метафоры Т. Пратчетта (на материале произведений из цикла «Плоский мир»)» (2015).

Д.С. Чернавский синергетиканы әртүрлі табиғат жүйелеріндегі тұрақсыздықтың жалпы теориясы ретінде анықтайды (Чернавский, 2004), ал С.П. Курдюмов пен Е.Н. Князева «синергетика» терминін әлемнің күрделі жүйелерінің эволюциясы мен өзін-өзі ұйымдастыру теориясы ретінде түсіндіреді (Князева, Курдюмов, 1994). Сонымен синергия тілдік бірліктердің әркелкілігін семантикалық тұрғыдан көпмағыналылық пен мағынаның шексіз ұлғаюын қалыптастыратын үдеріс болып табылады.

Синергетика жаңа пәнаралық парадигма ретінде басқа бағыттардан айырмашылығы өзіндік спецификасы бар бағыт. З.Т. Фокинаның пікірінше: «Егер жүйелердің жалпы теориясы, кибернетика жүйелердің жеткілікті түрдегі жоғары ұйымдастырушылық деңгейін қарастырса: биологиялық, әлеуметтік, техникалық және жансыз табиғаттың жүйелі ұйымдасуын қарастырмайды, ал синергетика қарапайымнан ең күрделі жүйелерді қарастырады» (Фокина, 2011).

Көптеген ғалымдардың беделді пікірлерінен кейін «синергетика» термині күрделі жүйелердің өзін-өзі ұйымдастыруы саласындағы пәнаралық зерттеулердің жалпы атауын білдіреді. Демек, синергетиканың қағидасына сай кез келген жүйе тұрақсыз, тепе-теңсіз, ашық, динамикалық, бейсызықтық өзін-өзі ұйымдастырушы сипатта дамиды.

Әдебиетке шолу

Синергетиканың объектілері динамикалық, ашық, диссипативті жүйелер болып табылады. Көптеген зерттеушілер тіл осы қасиеттердің бәрін иеленетіндіктен синергетика объектісі бола алады деп тұжырымдайды. Синергетика объектілері мен үрдістері жалпы ғылыми феномен бола отырып, көптеген жеке ғылымдардың нысандарын зерттеуде қолданыс тауып отыр. Сондай-ақ тілтанымдық зерттеулерге де біртіндеп еніп келеді.

Осылайша синергетика пәнаралық бағытының ашық, диссипативті жүйелердің өзін-өзі ұйымдастыру үдерістерін зерттеудің тиімді методологиясы туындады.

Өзін-өзі ұйымдастырушы жүйесіне Б.Г. Юдин былай деп анықтама береді: «Самоорганизующийся системы можно определить как системы, способные при активном взаимодействии со средой изменять свою структуру, сохраняя в то же время целостность и действуя в рамках закономерностей, присущих окружению, выбирать одну из возможных линий поведения. Такая система может учитывать большое число факторов, каждый из которых меняется в широких пределах, т.е. способна осуществлять контроль, регулирование или управление чрезвычайно сложными процессами» (Юдин, 1970). Демек, синергетика – күрделі жүйелерді зерттейтін жаңа пәнаралық бағыт. Осының нәтижесінде жүйелердің өзара ұйымдасуына алып келетін үдерістер туындайды.

Лингвосинергетика мәтіндегі/дискурстағы мағына туындатуы мен мағынаны қабылдау үдерістерінде басқаша көзқараспен қарауды жөн санайды. И.А. Герман мен В.А. Пищальникова атап көрсеткендей, «синергетикалық тәсіл лингвистикалық және психолингвистикалық объектілерді зерттеудің дискретті-құрылымдық пен континуалды-құрылымдық принциптерді біріктіретін және тілдің қасиеті/сөйлеу әрекеті объектінің өзіне тән, оның өмір сүруі мен сипаттамасына қарай қасиеттерінің қалыптасу тәсіліне байланысты құрылып, тілдің тұтас концепциясын құрайды» (Герман..., 1999).

Мәтін бірінші кезекте лингвосинергетиканың тікелей объектісі болып табылады. Н.В. Дрожащихтың пікірінше, мәтін адам мен қоршаған ортаның өзара әрекетін жүзеге асыратын үлкен тілдік бірлік. Лингвосинергетика тұрғысынан мәтін жеке өмір сүрмейді, ол үнемі өзгеріп отыратын әлеуметтік контекстпен тікелей байланысты (Дрожащих, 2012).

Лингвосинергетика немесе лингвистикалық синергетика тілді зерттеудегі пәнаралық тәсіл болып табылады. Синергетикалық принциптерді тілді зерттеуде қолданудың қажеттілігі туып отыр, өйткені тіл ашық, динамикалық, сызықтық емес, өзін-өзі ұйымдастырушы жүйе ретінде синергия жүйесінің барлық критерийлеріне сәйкес болып тұр.

Тіл де – іштей дамып, өзі ұйымдаса алатын динамикалық күрделі жүйе. Лингвосинергетика – тілді адами, әлеуметтік, биопсихикалық, когнитивтік және әлеуметтік құбылыстар ретінде танитын жаңа парадигма. Лингвосинергетика негізінен тілдің өзін-өзі ұйымдастырушы жүйе ретінде сыртқы ортамен (коммуниканттардың санасы мен тілдің жалпы жүйесімен) тығыз байланысты (Манкеева, 2021). Демек, қазіргі таңда тіл осы синергетикалық бағытта өзін-өзі реттеуші сызықтық емес (нелинейный) динамикалық жүйе ретінде қарастырылуда. Лингвосинергетика – көптеген бағыттарды біріктіре отырып, мәтіндегі мағынаны ашық, диссипативті, динамикалық жүйе ретінде қарастырады.

Мәтінді зерттеуші лингвистер мәтіннің құрылымына да назар аударады, ол жүйенің тепе-тең емес, тұрақты күйі ретінде берілген, қоршаған ортада қозғалып, онда қайта реттелуге қабілеті бар екендігі де айтылады. Ғалым В.А. Пищальникова көрсеткендей, «мәтін – бұл тілдік элементтердің сызықтық тізбегі емес, бірақ белгілі бір мағыналық сызықтық емес, күрделі, иерархиялық ұйымдасқан тұтастықтың өкілі (репрезентант)» (Герман..., 1999).

Сонымен, қазіргі тіл білімінде зерттеудің жаңа аспектісі синергетикалық парадигма тұрғысынан зерттеуге бет бұрып келеді. Осымен байланысты тілді талдаудың синергетикалық әдісі мұқият назар аударатын талап етеді.

Нәтижелер және талқылау

Қазіргі тілдің «жаңаша шынайылығын» ашуға мүмкіндік бере отырып, жаңа қырынан зерттеуге жол ашатын жаңа парадигмалардың бірі осы синергетика парадигмасы. Қазақ тіл ғылымында да жаңадан қалыптасып келе жатқан синергетикалық тәсіл постклассикалық ғылымның феномені ретінде ғаламның тілдік бейнесін зерттейтін тиімді әдіс болып табылады. Бүгінде ол табиғаттағы күрделі жүйелер мен үдерістерді зерттеудің қатарында тілді зерттеудің де әдіснамасы ретінде қолданыла бастады. Тіл білімінде салыстыру, салғастыру, топтастыру, жүйелеу сияқты дәстүрлі әдістермен қатар басқа эксперименттік әдістердің де қолданылатыны белгілі. «Синергетика» ұғымы негізінен, физика-химиялық құбылыстардың іштей өзіндік ұйымдасуын зерттеуге қатысты қолданылып, қалыптасқан термин.

Сөздің құдіреті, оның оқырманға әсер ету күші поэтикалық мәтіндерде ерекше көрініс табады. Синергетика тәсілі арқылы поэтикалық мәтіннің терең мағынаның пайда болуының тетіктерін табуға мүмкіндік береді. Синергетика теориясының негізін салушылардың бірі Г. Хакен күрделі сызықтық емес жүйенің әрекеті қоршаған ортаның жағдайына байланысты деп көрсетеді. Поэтикалық мәтін үшін «қоршаған ортаның жағдайы» болып мыналар табылады:

1) *тудырушы сана*, ақынның түйсігі мен талантына байланысты туындаған өлеңдер.

2) *қабылдаушы сана*, поэтикалық мәтіннің кодын ашуды жүзеге асырады.

Поэтикалық мәтіндердің синергиялылығы контексте маркерлердің сапасы мен саны арқылы анықталады. Поэтикалық мәтіндерге зерттеу жүргізген Е.Ю. Муратованың пікірінше, синергетикалық тәсіл поэтикалық мәтіндегі терең құбылыстардың механизмдеріне жаңаша қарауға жол ашады. Ғалым Е. Муратова мәтіннің синергетикалық коэффициентін анықтау үшін мынадай формула енгізген: $СК = A/N$, мұндағы А – маркер саны, N – шумақ саны (Муратова, 2012).

М.Мақатаев өлеңдеріне жасалған талдау негізінде лингвосинергетика мәселесі жан-жақты сипаттауды постклассикалық емес деп аталатын жаңа ғылыми парадигма аясында қарастыруға болады. Егер классикалық ғылым жабық жүйелердегі үдерістерді зерттеумен айналысса, қазіргі ғылымның басты бағыты – оны ғылыми үдеріс барысындағы ғана емес, сонымен қатар даму үстіндегі ашық, өздігінен іштей дамиды жүйелер әлемінде тану. Мысалы, Мұқағали ақынның «Біздің таулар керуендей шұбалған» деген өлеңін алар болсақ:

*Біздің таулар керуендей шұбалған,
Күнді өздері батырған да шығарған.
Тұлғаларын тұңғиыққа суарған,
Олар биік тұманнан да мұнардан.*

*Сенсең бөрік, сәлде шалған – атамдар,
Желкен бұлттар – желкілдеген сақалдар.
Өркеш-өркеш маң-маң басқан атандар,
Біздің таулар – аяқталмас сапарлар.*

*Көшін тартып, көше-көше сабылып,
Көш бастаушы бағытынан жаңылып.
Біздің таулар – тоқтап қалған керуен,
Сахараның сағымына аңырып.*

Жоғарыда берілген өлең 12 жолдан тұрады, 10 маркер қолданылады. *Керуендей шұбалған, тұлғаларын тұңғиыққа суарған, сенсең бөрік, сәлде шалған – атамдар, өркеш-өркеш маң-маң басқан атандар, аяқталмас сапарлар, көш бастаушы, тоқтап қалған керуен.* Жол саны – 12. Мәтіннің синергетикалық коэффициенті – 0,83.

Мысалы Мұқағали ақынның 12 жолдан тұратын «Жыр-ошақ» деген өлеңін алар болсақ:

*Күмілжіп, күйің келмей тұр ма, жаным?..
Қояйын бір сапырып жыр қазанын.
Біле ме жұрт, білмей ме, бимағлұм,
Тарғыл тасты таулардың бір қазағын.*

*Бәрібір, сенсін мейлі, сенбесін көп,
(Менің ойым менімен жерге сіңбек...)
Жыр-ошақтың өтемін отын үрлеп,
Қара өлеңі қазақтың сөнбесін деп.*

*Батар, кетер келмеске күнім менің,
Қалар бірақ киелі тілім менің.
Қасіретті шақтардан түңілгенде,
Қасиетті тілімнен түңілмедім.*

Жоғарыда берілген өлең 12 жолдан тұрады, 8 маркер қолданылады. Шумақтағы жол саны – 12. Мәтіннің синергетикалық коэффициенті – 0,66. Демек бұл өлеңнің жоғарыдағы өлеңге қарағанда мәтін синергетикалылығы төмен деуге болады. Аталған формула арқылы синергетикалық мәтінде терең кодталған маркерлерді толық көрсете алмауы да мүмкін.

*Қалқам,
Мен Лермонтов, Пушкин де емен,
Есенинмін демедім ешкімге мен,
Қазақтың қара өлеңі – құдіретім,
Онда бір сұмдық сыр бар естілмеген.
Жат жерді жастанғанда жазатайым,
Қанымен жазды, мүмкін, ағатайым.
...Қасиетіңнен, қара өлең, айналайын,
Қазақтың дәл өзіндей қарапайым.
Түзу-түзу тілінген таспадайын,
Қамшы өремін таспадан басқадайын.
Қаламасаң қамшымды аулақ жүргін.
Қараша үйдің есігін ашпа, ағайын!
Түзу-түзу жыртылған аңыздайын,
Аңызыма неге нәр тамызбайын.
Қара өлеңі қазақтың қаза болса,
Қара көзден неге қан ағызбайын.
Іздемпаздық менің де бар өнерім,
Будан жасап бидай мен тары егемін.
Қазан-миым бәрін де қайнатады.
Дара қойып қазақтың қара өлеңін.
Ақынмын деп қалай мен айта аламын,
Халқымның өзі айтқанын қайталадым.
...Күні киген қазақтың қара өлеңін,
Шекпен жауып, өзіне қайтарамын...*

Мысалдардағы өлең жолдарында кездескен «сеңсең бөрік, сәлде, қазан, ошақ, таспа, қамшы, күні, шекпен» сияқты қазақ халқының тұрмысында кездесетін сөздерді орнымен қолдана білуі ақынның шеберлігін көрсетіп, оның сөз қуатын күшейтіп тұр. М. Мақатаев ұлттық сананы көтеру, ояту, жаңғырту үшін тілдік бірліктерді өте ұтымды қолдана білетін, ұлттық рухты жандандыратын ұлттық тілдік тұлға екені белгілі, елдің тұрмыс-тіршілігіндегі сөздерді екшеп, іріктеп поэзиясында қолдануы қазақ сөз синергиясын айқындай түседі.

Мәдениеттің тілге қатысы жөнінде Ж.А. Манкеева «Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері» атты еңбегінде былай дейді: «Этномәдени атауларды талдау негізінде «мәдениет» ұғымының тілге қатысты мәнін былай түсіндіруге болады: кез келген ұлттық мәдениеттің негізі – ортақ тілде сөйлеп, ортақ мүдде мен қағидаларға сай өмір сүріп, әрекет ететін этноұжымда қалыптасқан шындық дүниенің тұтастығы, этностың материалдық және рухани кеңістігі. Олай болса, «тіл – ұлттың тірегі, ұлт мәдениеттің негізі» деген қағидаларға сәйкес тіл мен мәдениет арасындағы байланыстың арқауы санғасыр өтсе де бар асылын өз бойында сақтап, еш шашусыз жиып, болашаққа жеткізетін тілдің құдіреті – кумулятивтік қызметі негізінде шешіледі. Нақты түрдегі оның тілдік көріністері: материалдық мәдениет (тұрақ, киім, тамақ, тұрмыс бұйымдары, еңбек құралдары т.б.) және ұлттық тіл арқылы ұрпақтан-ұрпаққа сақталып, жеткізілетін рухани мәдениет (салт-дәстүр, миф, өнер, дін, тәлім-тәрбие, көркем мәтін т.б.) және ұлттық психология, таным тұрғысынан жасалатын рәміздік жүйе, сакрализация тәсілімен сақталатын өнер, археология туындылары т.б. атаулары» (Манкеева, 2008). Өлеңсөздерде кездесетін заттық мәдениет атауларының көбі жалпы адамзатқа тән. Бірақ оларға көзқарас

білдіріп, баға беруде ұлттық ерекшеліктерді байқаймыз.

Қозыкөш жер қырғыннан ұзағанда,
Құлын дауыс естілді шырылдаған.

Өлеңсөздегі *қозыкөш жер* сөзін ақын өте ұтымды, тиімді қолдана отырып, тағы да қазақы дүниетанымнан ақпарат беріп отыр.

ҚОЗЫКӨШ: қозыкөш жер. э т н. Х а л ы қ т ы қ ө л ш е м. *Тым шалғай емес, тез көшіп жететіндей жер* (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011).

Бүгінгі күні бұл сөздер (этнографизмдер) күнделікті қолданыста өте сирек қолданылатын сөздерге айналып жатыр. Ал негізінде тілдің кумулятивтік қасиеті халықтың этномәдени өмірі туралы ақпараттарды беретін, жеткізетін осы этнографизмдер екені айдан анық.

Бұны ғалым Ә. Қайдар былай дәйектейді: «Этнографизмдер дегеніміз – тұрмысымызда болған, әлі де қолданылып келе жатқан күнкөріс бұйымдардың белгілі бір кәсіпке, шаруашылыққа, салт-дәстүрге, әдет-ғұрыпқа, наным-сенімге, баспанаға, киім-кешекке, ішер асқа, туыстық қатынасқа, ел билеу ерекшелігіне, заң тәртібіне, әдеттік құқыққа байланысты қолданылатын, халқымыздың тұрмыстық және тілдік өзіндік ерекшелігін көрсететін арнаулы атаулар мен сөз тіркестері (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011).

Сонымен этнографизмдер ғасырлар құпиясын бойына сақтап, ғылым тілімен айтқанда «кумулятивтік» қызметін танытады. Этнотілдік деректерді мәңгілікке сақталатын сарқылмайтын асыл қазына деуге болады.

Шындық дүниедегі адамдарды қоршаған заттар мен құбылыстардың тілдегі атаулары арқылы дүниені танимыз және танытамыз. Ал, сөздерді қажетіне қарай қолдану арқылы ойымызды жеткізе аламыз. Осы тұрғыдан көркем сөз авторының көркем ойлауы, шеберлігі, мәтінтүзуші бірліктерді ұтқыр қолдана отырып, оқырманға өз идеясын, ойын жеткізе алуы, яғни тілді толық игеріп, шебер қолдануы аса маңызды.

Демек, поэтикалық мәтіннің идеясын, оқырман түсіне алатындай, оқырманға ықпал ете алатындай, қандай тілдік бірліктермен бергенін, сол арқылы оқырманның эмоциясын, шығармашылық белсенділігін оятуға қалай бағытталғанын прагматикалық зерттеу анықтайды.

Бұл жайлы Г. Әзімжанова: «Автор оқырманның мәтінді қиындықсыз қабылдауын ескеріп, елеп-екшеп отырады. Бұл қағида – автордың көздеген *прагматикалық бағдары* деп аталады, және де «Прагматиканың басты мақсаттарының бірі – сөздің қолданылу ережесін түсіндіру және қалай түсіндіретінін анықтау» деп көрсетеді (Әзімжанова, 2007).

Шын мәнінде олар қазақ халқының өзіне ғана тән тілдік бірліктер ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу арқылы ұлтымыздың құндылықтарын өз деңгейінде ұстап тұруда, басқа халықтан ерекше екенінен хабар беретін, өзіндік мәдениеті бар, өзіндік тілдік қоры бай халық екенін танытудағы таптырмас асыл қазынамыз екені қазіргі тіл арқылы ұлт болмысын танытатын этнолингвистика, лингвомәдениеттану т.б. пәндер арқылы анықталып отыр.

Тілді зерттеудің қазіргі замандағы антропоэлектік парадигмасының шеңберінде көркем мәтін тілін лингвопрагматикалық аспектіде кешенді қарастыру суреткердің шығармашылық қолданысындағы тіл қызметіне сәйкес сөз әлеуетін сипаттайды. Соның нәтижесінде тіл тек символдар, паремиологиялық, фразеологиялық жүйе, прецеденттік, сакралды атаулар мен метафоралар құрылымдалған шығармашылық кеңістікте және автордың өзара танымдық көркем әлеміне сай окказионалдық сипатта әрі қарай дамитын ашық жүйе ретінде талданып, көркем коммуникативтік прагматикасы танылады.

«Қазіргі бәрі бір қалыптан шыққандай ұқсас, сұр да жұтаң дүниелер адам жанына ляззат беріп, еңсесін көтермейді, қарағанда санасына ұлттық сәуле құймайды. Сондықтан тілімізде сақталған, әсем жырлар арқылы жатталған киім атаулары арқылы жас қрпақ халық мұрасы секілді сан ғасыр бұрын болған озық үрдісті танып біліп, тұнық бастауына

қайта оралса, ұлттық мәдениетіміздің шын мәніндегі қайта жаңғыруына септігін тигізері сөзсіз. Тілдің танымдық, тәрбиелік мәнінің өзі де осында» (Ермекова, 2010).

Осыған орай лингвистердің көркем мәтін тілін талдау барысындағы зерттеушілік өрісі тілдің имманенттік құрылыс кеңістігімен шектеліп қоймайды. Антропоэзеттік парадигмада, соның ішінде лингвосинергетика парадигмасы арқылы тіл қызметі статикалық күйде емес, динамикалық сөз үдерісінде, ашық жүйе ретінде кешенді сипатта талданады.

Ғаламның тілдік бейнесі әр тілде әртүрлі болады. Себебі индивид сол тілдің семантикалық базасында тілді меңгереді. Осы кезде тілдегі мәдени құндылықтар сөздердің мәні арқылы ұлттық мінез бен ұлттық менталитетті қалыптастырады. Осы орайда тілші ғалым Г. Смағұлова былай дейді: «Тіл бір адамның меншігі емес десек те, сол тілде сөйлейтін жеке адам өз ұлтының бүкіл бітім болмысы, өмірлік тәжірибесін, дәстүрлерін меңгеру, сіңіру арқылы ол да аз тарапынан ұжымдық мәдениетке үлесін қосады. Осындай ерекшеліктер арқылы тұлға ретінде ұлт өкілі боп сақталады (Смағұлова, 1998). Демек, М.Мақатаев тіліндегі ғаламның тілдік бейнесінің ерекше болуы, яғни ұлттық нақышта ұлтжандылық маркерлердің кездесуі олардың өз ана тіліндегі барлық сөздердің мәнін түсініп, ұлттық таным тұрғысынан шегеленуінде, сол деңгейде өсіп-өнуінде жатыр деп ойлаймыз.

Г. В. Колшанский ғаламның тілдік бейнесі мынадай анықтама береді: «Шынайы, тілдік емес, әртүрлі топтағы адамдардың тарихи, жағрафиялық, мәдени және басқа да факторлар ықпалымен біртұтас объективті әлем шеңберінде жүзеге асқан танымдық қызметінің көрінісі» (Колшанский, 1990). Демек, «ғаламның тілдік бейнесі» адам санасында өмір сүру тәжірибесіне қатысты қалыптасып, соның әсерінен тілде өзгеріске түсіп, дамып отыратын ақпараттар жүйесі. М.Мақатаев тіліндегі қазақ ұлтының кейпі оның шығармаларындағы ғаламның бейнесі ретінде байқалады. Мұны, әрине, концептілік құрылымнан ерекше нақышта көруге болады.

Бұл әрқашан даму үстіндегі күрделі жүйе ретінде бағаланатын поэтикалық мәтіндерді лингвосинергетикалық тұрғыда зерттеу мақсатын белгілейді. Осыған орай қолданылған лингвосинергетикалық тәсіл арқылы поэтиканың дискурстық кеңістікте сызықтық емес үдерістегі мағыналық бейнелерінің энергиялық күші мен дискурстық кеңістіктегі қозғалысы анықталып, дискурс күрделі ашық сызықтық емес жүйелер аясында қарастырылады. Соның нәтижесінде синергетикалық тәсіл арқылы талданған Мұқағали Мақатаевтың поэтикалық мәтіндерінің көркемдік ерекшеліктерін айқындайтын көркем сөз қуатының қозғаушы күштері жаңаша көрсетіледі.

Қорытынды

Қорытындылай келсек, әр заманның өзіндік ғаламның бейнесі тілді қолданушыларға әсерін беріп, келесі дәуір көрінісінің баспалдағы болады. Ғаламның тілдік бейнесі адамда ғана көрінетін, оның тілдік ерекшелігінен байқалатын тілдік бірлік. М.Мақатаевтың барлық өлеңсөздерінде қоршаған орта, әлемге деген баға ұлтжандылық, ұлтты сүю тұрғысынан берілетіні байқалады. Қазақ кестелі сөзінің қуатын, құдіретін, яғни синергетикалық мәтіннің сипатын күшейте түседі.

Осылайша, синергетикалық тәсіл арқылы поэзия тілінің күрделі мағыналарын ашуға, бұрын-соңды ашылмай келе жатқан тұстарын тереңдеп зерттей түсуге жол ашатын бірден бір тәсілдердің біріне айналып, поэтикалық мәтіннің қыр-сырларын тани отырып, ақынның тілдік тұлғасын анықтауда оның тілінің синергиялық өзегін құрайтын ұлтжандылық танымын айқындай аламыз.

Әдебиеттер

Хакен Г. (1980) Синергетика. М.: Мир, 1980. С. 404.

- Чернавский Д. С. (2004) Синергетика и информация. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 288 с.
- Князева Е. Н., Курдюмов С. П. (1994) Законы эволюции и самоорганизации сложных систем. – М.: Наука, 1994. – 238 с.
- Фокина З.Т. (2011) Парадигмальное значение синергетики: теоретические и практические аспекты // Вестник МГСУ №4/2011. С. 423-427.
- Юдин Б.Г. (1970) Методологические проблемы исследования самоорганизующихся систем // Проблемы методологии системного исследования. М.: Мысль, 1970 С. 360-361.
- Герман И.А., Пищальникова В.А. (1990) Введение в лингвосинергетику [Текст]: Монография / И.А. Герман, В.А. Пищальникова. – Барнаул: Издво Алт. ун-та, 1999. – 130 с. 9
- Дрожащих Н.В. (2012) Введение в динамическую синергетику языка [Текст]: монография / Н.В. Дрожащих. – Тюмень: Изд-во ТюмГУ, 2012. – 252 с.
- Манкеева Ж. (2021) Қазақ сөзінің синергиясы. – Алматы, Қазақ ұлттық университеті, 2021. 272-бет.
- Муратова Е.Ю. (2012) Синергетический анализ поэтического текста // Вестник РУДН. Серия Теория языка. Семиотика. Семантика. – 2012, №2.
- Манкеева Ж.А. (2008) Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008. -356 б.
- Қазақ әдеби тілінің сөздігі. (2011) – Алматы, 2011. 1486 б.
- Әзімжанова Г. Қазақ көркем проза мәтінінің прагматикалық әлеуеті. – Алматы, 2007. – 325 б. (2007)
- Ермекова Ж.Б. (2010) Мағжан Жұмабаевтың тілдік тұлғасы: филол. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2010. – 140 б.
- Смағұлова Г.Н. (1998) Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы: Ғылым, 1998. – 292 б.
- Колшанский В.Г. (1990) Объективная КМ в познании и языке. – М., 1990.

References

- Haken G. (1980) Sinergetika. M.: Mir, 1980. S. 404. [Haken G. (1980) Synergetics. Moscow: Mir, 1980. p. 404.] `(in Russian)
- Chernavskij D. S. (2004) Sinergetika i informaciya. – M.: Editorial URSS, 2004. – 288 s. [Chernavsky D. S. (2004) Synergetics and information. – M.: Unified URSS, 2004. – 288 p.] `(in Russian)
- Knyazeva E. N., Kurdyumov S. P. (1994) Zakony e'volycii i samoorganizacii slozhnyx sistem. – M.: Nauka, 1994. – 238 s. [Knyazeva E. N., Kurdyumov S. P. (1994) The laws of evolution and self-organization of complex systems. – M.: Nauka, 1994. – 238 p.] `(in Russian)
- Fokina Z.T. (2011) Paradigmал'noe znachenie sinergetiki: teoreticheskie i prakticheskie aspekty // Vestnik MGSU №4/2011. S. 423-427. [Fokina Z.T. (2011) The paradigmatic meaning of synergetics: theoretical and practical aspects // Bulletin of MGSU No. 4/2011. pp. 423-427.] `(in Russian)
- Yudin B.G. (1970) Metodologicheskie problemy issledovaniya samoorganizuyushhixsya sistem // Problemy metodologii sistemnogo issledovaniya. M.: Mysl', 1970 S. 360-361. [Yudin B.G. (1970) Methodological problems of research of self-organizing systems // Problems of methodology of system research. Moscow: Mysl, 1970 pp. 360-361.] `(in Russian)
- German I.A., Pishhal'nikova V.A. (1990) Vvedenie v lingvosinergetiku [Tekst]: Monografiya / I.A. German, V.A. Pishhal'nikova. – Barnaul: Izdvo Alt. un-ta, 1999. – 130 s. 9 [Herman I.A., Pishchalnikova V.A. (1990) Introduction to linguosynergetics [Text]: Monograph / I.A. Herman, V.A. Pishchalnikova. – Barnaul: Publishing house Alt. un-ta, 1999. – 130 p. 9] `(in Russian)

Drozhashih N.V. (2012) Vvedenie v dinamicheskuyu sinergetiku yazyka [Tekst]: monografiya / N.V. Drozhashih. – Tyumen': Izd-vo TyumGU, 2012. – 252 s. [Drozhashih N.V. (2012) Introduction to the dynamic synergetics of language [Text]: monograph / Drozhashih N.V. – Tyumen: Publishing House of TSU, 2012. – 252 p.] (in Russian)

Mankeeva Zh. (2021) Qazaq sozinin sinergiyasy. – Almaty, Qazaq ulttyq universiteti, 2021. 272-bet. [Mankeeva Zh. (2021) Synergy of the Kazakh word. – Almaty, Kazakh National University, 2021. P. 272.] (in Kazakh)

Muratova E.Yu. (2012) Sinergeticheskij analiz poe'ticheskogo teksta // Vestnik RUDN. Seriya Teoriya yazyka. Semiotika. Semantika. – 2012, №2. [Muratova E. Yu. (2012) synergistic analysis of the poetic text // Bulletin of RUDN. Series theory language. Semiotics. Semantics. – 2012, №2.] (in Russian)

Mankeeva Zh.A. (2008) Qazaq tilindegi e'tnomadeni ataulardyn tanymdyq negizderi. – Almaty: Zhibek zholy, 2008. -356 b. [Mankeeva Zh. (2008) Cognitive foundations of ethnocultural names in the Kazakh language. – Almaty: Zhibek Zholy, 2008. – 356 P.] (in Kazakh)

Qazaq әдеби tilinin cozdigi. (2011) – Almaty, 2011. 1486 b. [Dictionary of the Kazakh literary language. (2011) – Almaty, 2011. 1486 P.] (in Kazakh)

Azimzhanova G. (2007) Qazaq korkem proza matininin pragmatikalyk aleueti. – Almaty, 2007. – 325 b. (2007) [Azimzhanova G. (2007) Pragmatic potential of the Kazakh artistic prose text. – Almaty, 2007. – 325 P.] (in Kazakh)

Epmekova Zh.B. (2010) Magzhan Zhumabaevtyn tildik tulgasy: filol. ғыл. kand. ... dicc. – Almaty, 2010. – 140 b. [Yermekova Zh. (2010) The linguistic personality of Magzhan Zhumabayev: philol. science. cand. ... diss. – Almaty, 2010 – 140 p]. (in Kazakh)

Smagulova G.N. (1998) Magynalas fpazeologizmderdin ulttyk-madeni aspektilepi. – Almaty: Gylym, 1998. – 292 b. [Smagulova G. N. (1998) National and cultural aspects of Semantic phraseology. – Almaty: Gylym, 1998 – 292 p.] (in Kazakh)

Kolshanckij V.G. (1990) Ob"ektivnaya KM v poznanii i yazyke. – M., 1990. [Kolshansky V. G. (1990) objective km in the language and language. – M., 1990.] (in Russian)

L. Rasulova*

Institute of Linguistics named after Nasimi of the National Academy of Sciences of
Azerbaijan, Baku, Azerbaijan

*e-mail: lale.haciyeva.1994@gmail.com

TYPES OF NOMINAL COMBINATIONS IN THE LANGUAGE OF “CODEX CUMANICUS”

Abstract. "Codex Cumanicus" is the first Turkic work that was written in the Latin alphabet in the late 13th-early 14th century and has come down to our time. The work consists of Italian and German sections, which differ from each other in terms of their subject and the purpose of writing. The Italian part (55 pages) is believed to have been written in the region between the lower Volga and the Crimea, by Italian merchants or Franciscan monks. The second part, the German part (27 pages), consists of a German-Kipchak dictionary, a translation from the "Bible", Christian songs, sermons, aphorisms, 47 riddles and proverbs related to Kipchak folklore. A single copy of the work is currently preserved in the library of San Marco, Italy. Examining the grammatical structure of the work not only gives us rich information about the development of the Kipchak language, their history and culture in the XIII-XIV centuries, but also allows us to study the laws of development between the Turkic languages in that period. In this article, the characteristic features of nominal combinations used in "Codex Cumanicus" are studied. At the same time, the meaning of word groups that are not included in word combinations is determined. The word combinations used in the language of the monument were divided into different types and each of them will be analyzed based on individual examples.

Keywords: Codex Cumanicus, analysis, nominal combinations, attributive word combinations, non-attributive nominal combinations.

Л. Расулова*

Әзірбайжан ұлттық ғылым академиясының
Насими атындағы Лингвистика институты, Баку, Әзірбайжан

*e-mail: lale.haciyeva.1994@gmail.com

«КОДЕКС КУМАНИКУС» ТІЛІНДЕГІ НОМИНАЛДЫ КОМБИНАЦИЯЛАРДЫҢ ТҮРЛЕРІ

Аннотация. «Кодекс Куманикус» – бұл XIII ғасырдың аяғы мен XIV ғасырдың басында латын әліпбиімен жазылған алғашқы түркі туындысы. Шығарма тақырыбы мен жазу мақсаты бойынша бір-бірінен ерекшеленетін италиялық және неміс бөлімдерінен тұрады. Италиялық бөлік (55 бет) Төменгі Еділ мен Қырым арасындағы аймақта италиялық көпестер немесе францискалық монахтар жазған деп есептеледі. Екінші бөлім, неміс бөлігі (27 бет), неміс-қыпшақ сөздігінен тұрады, «Киелі кітаптан» аударма, христиан әндері, уағыздар, афоризмдер, қыпшақ фольклорына қатысты 47 жұмбақ пен мақал-мәтелдерді қамтиды. Шығарманың жалғыз данасы қазіргі уақытта Италияның Сан-Марко кітапханасында сақталған. Шығарманың грамматикалық құрылымын қарастыру бізге қыпшақ тілінің дамуы, олардың XIII-XIV ғасырлардағы тарихы мен мәдениеті туралы мол мәліметтер беріп қана қоймай, осы кезеңдегі түркі тілдерінің даму заңдылықтарын зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл мақалада «Кодекс куманикуста» қолданылатын атаулы комбинациялардың өзіндік белгілері зерттеледі. Бұл жағдайда тұрақты сөз тіркестеріне кірмейтін сөз тіркестерінің мағынасы анықталады. Ескерткіш

тілінде қолданылатын сөз тіркестері әртүрлі типтерге бөлінді және олардың әрқайсысы жеке мысалдармен талданады.

Тірек сөздер: «Кодекс Куманикус» сөздігі, талдау, атаулы тіркестер, атрибутивті тіркестер, атрибутивті емес атаулы тіркестер.

Л. Расулова*

Институт лингвистики имени Насими Национальной академии наук Азербайджана,
Баку, Азербайджан

*e-mail: lale.haciyeva.1994@gmail.com

ТИПЫ НОМИНАЛЬНЫХ КОМБИНАЦИЙ НА ЯЗЫКЕ «КОДЕКС КУМАНИКУС»

Аннотация. «Кодекс Куманикус» первое тюркское произведение написанное на латинским алфавитом в конце XIII в начале XIV века и дошедшее до нашего времени. Произведение состоит из итальянского и немецкого разделов, которые отличаются друг от друга по своей тематике и цели написания. Итальянская часть (55 страниц), как полагают, была написана в районе между нижней Волгой и Крымом итальянскими купцами или монахами-францисканцами. Вторая часть, немецкая часть (27 страниц), состоит немецко-кыпчакского словаря, перевод из «Библии», христианские песни, проповеди, афоризмы, 47 загадок и пословиц, связанных с кыпчакским фольклором. Единственный экземпляр произведения в настоящее время хранится в библиотеке Сан-Марко, Италия. Рассмотрение грамматического строя произведения не только дает нам богатые сведения о развитии кыпчакского языка, их истории и культуры в XIII-XIV веках, но и позволяет изучить закономерности развития между тюркскими языками в этот период. В данной статье исследуются характерные черты именных сочетаний, используемых в «Кодексе Куманикус». При этом определяется значение словосочетаний, не входящих в словосочетания. Словосочетания, используемые в языке памятника, были разделены на разные типы, и каждый из них будет проанализирован на отдельных примерах.

Ключевые слова: словарь «Кодекс Куманикус», анализ, именные сочетания, атрибутивные словосочетания, неатрибутивные именные сочетания.

Introduction

The scientific innovation of the presented article is that the syntax of "Codex Cumanicus" was involved in research for the first time in Azerbaijan. In general, one of the most valuable works published in this field is the work called *Syntax Comane*, published in 1973 by V. Drimba. After that, although various issues of the grammar section were touched upon in the works written about the "Codex", detailed research was not conducted. As we know, a compound word is formed by the combination of two or more independent meaningful words. These compounds, which are divided into noun and verb compounds according to the means of expression of the main part, are widely represented in the Codex Cumanicus. Thus, nominal combinations are divided into I, II, III types of attributive word combinations and nominal combinations that are not included in the attributive word combinations. In the language of the work, each of these combinations has its own characteristic features. The purpose of this article is to explain the nature of similarities and differences between those language facts and our ancient written monuments, as well as the modern Azerbaijani language.

Materials and methods

Several types of linguistic methods were used in the article: comparison method and historical-comparative analysis methods.

Literature review

The main source in the article is the book *Codex Cumanicus* published by M.Argunshah and G.Gunar in 2015. In addition, materials from the language of the “Book of Dede Korkut” epics, Nasimi, Gazi Burhanaddin are also provided. (This has to go to the above ‘Materials’ part. And here as a theoretical part, analysis of applied literature is needed).

Results and discussion

Attributive word combinations are formed due to various morphological indicators, different parts of speech and syntactic relations. Some of these combinations are formed without the participation of any morphological signs, only through the arrangement of words, and some of them are formed due to certain inflectional suffixes. Taking these into account, 3 (I, II, III) types of attributive word combinations are distinguished:

The first type of attributive word combinations: Specific morphological indicators don't play a major role in the formation of the first type of attributive word combinations. Words enter into an adjoining relation to form the type of attributive word combinations. The main feature that distinguishes these combinations from other attributive word combinations is that their constituent parts can be split. The dependent part acts in the role of attributive, and the main part acts as a subject, object, adverb, and nominal verb. *“The second part of the first type of attributive word combinations is usually expressed by a noun or any word that is substantialized, and the first part is expressed by a noun, adjective, numeral, pronoun, and participle”* (Abdullayev, 2007: 48).

I type of attributive word combinations are divided into several types according to the means of expression of the dependent part. According to M. Huseynzade, *“Any two words that are adjacent to each other, used next to each other, form an attributive word combination by adjoining relation: for this, first of all, a semantic connection between the parts is required”*. The author divides the parts of the combination into four groups according to their nature: 1) noun+noun; 2) adjective+noun; 3) numeral+noun; 4) demonstrative pronoun+noun (Huseynzade, 1959: 182).

Y. Seyidov, who shows that nominal combinations are made up of names or words that tend to name, distinguishes the following forms of these combinations: *“1) noun + noun - gümüş qaşığı (silver spoon); 2) adjective+noun - dadlı meyvə (delicious fruit); 3) numeral+noun - xeyli adam (many people); 4) pronoun+noun - həmin yer (that place); 5) participle + noun - gələn adam (the coming man)”* (Seyidov, 1992: 173).

I type of attributive word combinations used in the language of the work can be grouped according to the means of expression of the dependent part as follows:

1. *Combinations being noun+noun*: For example, *kömiş bırqı tarta kəliyir...altun bırqı tarta kəliyir* “comes blowing a silver pipe... comes blowing a gold pipe” (60a/11), *xaçqa təmir mix kadadı* “he was crucified with iron nails” (74a/2), *baş üstündə altun xaç astri yarık bar edi* “there was a very bright gold cross on his head” (61b/34-35) etc. Here, the first part of the word combinations in the first and second sentences is attributive, the second part is object, and the first part of the combination *altun xaç* in the third sentence is the attributive, and the second part is the subject of the sentence. As can be seen from the examples, *the noun + noun* model is rarely found in the work.

In our old written monuments, word combinations with both first and second parts being a noun are rare. For example, *altun ayaq sürahilər düzilmişdi* “golden cups and jugs were arranged”, *dəmir qapu Dərvənddəki dəmür qapuyı dəpüb alan..* (Kitab), *ay yüzündən özgə xubi görəyüm, görməyəyüm* (Q.B., p.210), *...hərami gözlərin əyyara bənzər* (I.N., p.252), *gördü tupi-qəbqəbi-simin, çövkan zülfünü...* (I.N., p.200).

A certain part of the I type of attributive word combinations who's both parts being a noun used in the language of the “Orkhon-Yenisei monument” corresponds to the II type of attributive word combinations in modern Turkic languages, and in Azerbaijani. For example, *tabğaç bodun* “Tabgach people” (KTK 4), *karluk kağan* “Karluks' khan” (Mok 29), *Şantun yazı* “Shantun

desert” (KTK 3) and so on. A. Shukurlu comes to the conclusion that, according to the history of formation, I type of attributive word combinations are older than II and III type of attributive word combinations (Shukurlu 1993: 169).

2. *Combinations being adjective+noun*: *bilgə, tətik kişilər, mənim sözüm eşitiylər* “listen to me, you wise men” (59a/8), *yarlı, miskin kişilər, yaxşı bitik bilməslər* “poor, incompetent people do not know the holy book” (59a/9), *qışta qara qula uvşapdır* “qışda qara qula (köləyə) bənzəyir” (60a/5) etc. I type of attributive word combinations expressed first part by an adjective and the second part by a noun have also been the most productive form for the language of our written monuments along with the “Codex”. For example; *anığ kişi* “a bad, miserable man” (KTK 7), *bilgə kişi* “a knowledgeable, wise man” (KTK 6), *çığan boduniğ* “poor people” (KTK 10), *otanuzdan çıxıban qara qılıc, düşməndən köp illəri alısardur* (Q.B., p.679), *ər yigit qayda ürkər ürkülərdən?, yaxşı at bəlinləməz ilkülərdən* (Q.B, p.686), *tatsız türk bolmas, başsız börk bolmas* (Divan, p.277), *toqsan başlu ban evlərin qara yerin üzərinə dikdirmişdi...* “he made his ninety-room tall house built on black land..” (Kitab) etc.

3. *Combinations being numeral+noun*: It can be semantically divided these combinations into several groups:

a) Combinations where first part is expressed by definite cardinal numerals: *eki yolnu ayrıqlar* “separate two ways” (59a/8-9), *beş ağaçqa bitidim* “I wrote on five trees” (60a/3), *toqus ay kim səndə qondı* “It remained for nine months with you” (71b/14). As it can be seen, the use of singular nouns after definite cardinal numerals is the same as in our modern literary language. “Combination of numbers with nouns, that is, nominal combinations whose first part consists of a number, has a number of properties. First, nouns do not take a plural suffix when a concrete number comes before the noun...” (Word combinations in the modern Azerbaijani language 1961: 24). For example, *elik yıl* “fifty years” (KTb 8), *tört bulun* “four sides” (KTb 2), *səksən yerdə bədyalar qurulmuşdı.. üç yüz igidlən oğlum Uruz mənim evim üstinə dursun..yedi bin qafstanının ardı yırtıxlu..* (“Kitab”), *yedi hərf oldu çün hər bir vərəqdə.., bənövşə, gül tamaşası qənimət bil ki, beş gündür..* (Nasimi) etc. However, sometimes we see that this agreement is violated in the works. For example, *ol qırq namərdlər aydırlar..* (Kitab), *necə candur, şaha, zülfün ki, hər birində bin canlar əsir olmuş..* (QB., p.168).

b) Combinations where the first part is expressed by indefinite cardinal numerals: Such combinations are rarely found in the work. For example, *kaçan köp kın tözdi* “he endured much pain” (61b/14-15), *köp egilik maa teymiş* “many good things touched me” (76a/9).

c) Combinations where first part is expressed by an ordinal numeral: *səkizinçi kün* “the eighth day” (61b/22), *basa üçünçi kündə ölümdən koptı bitüvlər aytğança* “then he was resurrected again on the third day, as the Bible says” (74b/10).

4. *Combinations being pronoun+noun*: *ol yulduz neçik bir oğlan bigəv edi* “he was like a star boy” (61b/33), *ol tözməlik bu cəhanda qıxsadur* “that oppression is short in this world” (62a/35-36), *həm barça friştələr* “all angels” (72b/10), *kim hər yulda anı etməsə...* “if whoever doesn’t do it every year...” (63a/24).

The word combinations with the dependent part being a pronoun and the main part being a noun have been reflected in all the works of ancient and medieval times. *Günəş bənzər dedim, şol aya, heyhat, kaçan şol maha hər səyyarə bənzər* (Nasimi), *...bu şəmə ki, şol günəş için yana könüldən, ...işbu təşbihi nə çəndan dedilər, gərçəkmi* (Gazi Burhanaddin), *şol qoyunları dəxi götürsək, Qazana ulu heyf edərdik.., ol gün bir qiyamət savaş oldu, meydan dolu baş oldu, böylə oğıl nəmə gərək...* (Kitab), *ol sab* “that word” (KTK 7), *bu öd* “this time” (KTK 1) etc. The pronouns *şol, şu, böylə, işbu* which are considered archaic for the modern Azerbaijani language, are not used in the “Codex”.

5. *Combinations being participle+noun*: The first part of such type of word combinations is used with the suffixes *-ar², -ır², -qan², -miş⁴, -diği²*. *Kəlir ayna* “next Friday” (63a/22), *sövər kişi* “lovely man” (49b/10), *yubanqan söz* “word of excuse” (81b/18), *bişmiş kərpiç* “burnt brick” (51a/21), *yüzgən kişi* “floating man” (18b/28). Such combinations are reflected in works created in all periods of development of our language. For example, *Ölən adam dirilməz, çıxan can gerü*

gəlməz, ...könlin yuca tutan ərdə dövlət olmaz (Kitab), *əranlar cərgəsində deyilən söz, yerinə yetmək gərək meydanında* (QB, s.630), *saçratğudın qorqmuş quş qırq yıl adhrı yığaç üzə qonmas* “a bird that is afraid of a trap does not perch on a forked tree for forty years (Divan, p.318), *toğmadıq oğlana ad qoma* (Oghuzname).

As it can be seen, the I type of attributive word combinations, starting from the language of our old monuments have been actively used in all works up to now, and these combinations reflected in the “Codex” do not fundamentally differ from the word combinations in the modern Azerbaijani literary language.

The second type of attributive word combinations: Word combinations where the first part is in indefinite genitive case, and the second part formed only by the possessive suffix of the third person singular are called the second type of attributive word combinations. The parts of these combinations are mostly expressed by nouns and cannot be divided into separate parts of sentence, but become one compound member of the sentence as a whole. One of the signs that distinguish the second type of attributive word combinations from other attributive word combinations is that no word can be added between its parts. In this regard, E. Humbatov notes: “The relation between the words in this type of nominal combinations is extremely strong. It is not possible to add another word between the words forming such a nominal combination. The strong relation between the parts forming the combination makes this type of combination a complete lexical unit” (Humbatov, 2002: 75).

In the language of the “Codex”, a large number of the second type of attributive word combinations have been used. *Uzun ağaç başında ulu bitiv bitidim* “I wrote a long letter at the top of a long tree” (60a/21-22), *qoçqar müzi qoyurmaq...* “the ram’s horn is strong” (60a/17), *tav üstündə talaşman...* “harem on the mountain” (60a/27), *könilik yolın körgüzdü* “you showed the way of truth” (70a/10), *...ər yüzünü heç görməgən...* “who never saw a man’s face” (72b/1), *öyğünç ırın saa aytalım* “let us sing your praise song” (69a/18), *xanlıq dağını geydirdi* “he wore the royal crown” (69b/14), *uçmaq yolun bizgə açtı* “you opened the way to heaven for us” (70a/5), *tamu qabağını buzup tutqunlarını sən qutqardı* “you broke the gate of hell and saved the prisoners” (72b/15-16). As can be seen from the examples, the second type of attributive word combinations whose sides are expressed mainly by nouns do not differ in form and meaning from our old written monuments, and at the same time from our modern literary language. For example, *Türk törüsü* “türk dövləti” (KTb 13), *bodun boğzu* “the people’s throat” (Ton 8), *həva işmam edəli gül qoxusun, qılur bülbul nəvasına imalə* (Q.B), *cahan üzün günəşindən münəvvər olmuşdur, səba saçın qoxusundan müəttər olmuşdur, mənəm əxtər bu Misrü Şam içində, Kəvakib türresi timara bənzər* (Nasimi), *el dəlülü, usulu olur... adam oğlunun əli gövhərdir* (Oghuzname).

Some of the second type of attributive word combinations found in the language of the work are similar to the third type of attributive word combinations according to their semantics. For example, *Ave, Kristus anasına...* “Hail to the mother of Christ” (70b/13), *kimniñ qovadı ərdi Arı Tın mihiri* “whose strength was the love of the Holy Spirit” (70a/11), *Ave Maria, canıñni yarattı Ata nuri* “Hail Mary, the light of the Father enlightened your soul” (69a/7), *xaydatur ol kim toğdı, Cuhutlar xanı?* “Where is the boy who born as a King of the Jews?” (61b/39-40), *Ave, ölümniñ bavlarnı üzdi bizgə kök, yer xanı..* “hello, the king of heaven and earth has broken the chains of death” (72a/21). It is also clear from the examples that the first part of such word combinations is mainly expressed by a proper noun and denotes some abstraction. In contrast to our modern language, we find such combinations in the language of a number of our monuments, used in the place of the third type of attributive word combinations by meaning. For example, *Türk Bilgə kağan ilinə bitidim* (Ton. 58), *Tənri küç birtük üçün kanım kağan süsi böri tək ermiş, yağısı koy tæg ermiş* (KTş.12), *Tənri buyuruğilə, peyğəmbər qövlilə qızını almağa gəlmişən!-dedi* (KDQ 87), *Beyrək atı qızın atını keçdi* (KDQ 55), *hər kim yemədi, ol Qazan xatunudur* (KDQ 47), *Oğuz zamanında Qanlı qoca, deyərlərdi, bir gürbüz ər vardı* “KDQ 7), *Adəm gözi mərdanə baxar dilbərə, zira Yol var ki, xəbər irişə insana könüldən* (Q.B) etc.

The materials show that it is not correct to consider the II type of attributive word combinations expressed in the language of the monument as the III type of attributive word combinations. Thus, when determining which type a word combination belongs to, its form should be taken into account along with its semantics.

III type of attributive word combinations: The first part of the III type of attributive word combinations used in the language of the “Codex” is expressed by the genitive case suffix *-ij⁴*, and the second part by the possessive suffix of all three persons. Therefore, it differs from both the first and the second type of attributive word combinations in terms of form.

One of the controversial points about the III type of attributive word combinations is the question of the grammatical relation between the parts of the combination. Some linguists, A. Demirchizade, A. Aslanov, H. Mirzazade, point out that there is mainly concordance relation between the attributive word combinations of the III type. Although M. Huseyzade stated that the main relation between the parts of these combinations was concordance, in his later studies he also showed the control relation in addition to concordance (Дмитриев, 1962: 109).

A number of scientists engaged in the study of word combinations - N.K. Dmitriyev, Y. Seyidov, A. Abdullayev, R. Khalilov and others have noted that there is both concordance and control relations between the parts of the III type of attributive word combinations.

Based on these ideas, we also consider it correct to have concordance and control relations between the parts of the III type of attributive word combinations. In the language of the “Codex”, where we have conducted research, the main features of the third type of attributive word combinations are their concreteness and definiteness. This can be clearly seen in the examples from the work: *Ave, alqışnıñ yıxövi, yarılqamaqnıñ anası* “hello, church of praise, mother of mercy” (71a/10), *ave saa, gökniñ körki, dünyəniñ sən tirəki, öktəmniñ müzin sındırqan* “hello to you, beauty of sky, you are the pillar of the world, the one who breaks the horn of arrogance” (72a/20), *tüv yer gələşim, mənim qarnım aç* “my daughter eats millet, my stomach is hungry” (60a/29), *xannıñ alamları çıqsın, xaçnıñ yarıqı balqısın* “let the signs of the khan be seen, let the light of the cross shine” (74a/1). It can be concluded from here that the main indicator of definiteness and concreteness in the third type of attributive word combinations is the genitive case suffix used on the first part of the combination. These features have been typical for all levels of development of our language, as well as for our modern literary language. For example, *Oğul atanın yetiridir, iki gözinin biridir... dövlətlü oğul qopsa, ocağının közidir...anun bəbəkləri yetsün* (Kitab), *camalın tələti gülzara bənzər, dodağın şərbəti xunxara bənzər* (Nasimi), *eşqdür dinüm bənüm ol sənün ilə rastdur, pəs həqiqət baxıcax sən dinümün imanısın* (Q.B), *oğlanın tüyi üşür, yigidin tənı üşür, qocanın iligi üşür* (Oghuzname), *yay baruban ərküzi, aktı akın munduzı* “when summer comes, torrents of water flow” (Divan) etc.

As in our modern literary language, in the language of the work, there is an agreement between the parts of the III type of attributive word combinations both in terms of person and number. Research on the monument shows that agreement according to person was almost always expected. We can show this as follows:

If the dependent part of the III type of attributive word combinations is used with the personal pronoun of the first-person singular, the main part is also expressed with the possessive suffix of the first-person singular. For example, *bilgə, tətik kişilər, mənim sözüm eşitiñlər*, “wise, intelligent men, listen to my word” (59a/8), *mənim halal xatunumdır* “she’s my honest wife” (59a-b/13b).

If the dependent part of the III type of attributive word combinations is used with the personal pronoun of the first-person plural, the main part is also expressed with the possessive suffix of the first-person plural. For example, *Yesus, bizim yuluqmamız* “Jesus our savior” (72b/11), *bizim tügənməz tirilik* “our eternal life” (61b/26), *bizim tügənməz egilik ol at içində tapar-biz* “we can find our eternal goodness in that name” (61b/27-28), *Yesus Kristus çın Teñri, menjü bizniñ qutqardaçımız* “Jesus Christ is the true God, our eternal savior” (80a/7-8).

If the dependent part of the III type of attributive word combinations is used with the personal pronoun of the second-person singular, the main part is also expressed with the

possessive suffix of the second-person singular. For example, *səniñ yazuqniñ allında mən turur-mən* “I will stand in front of your sin” (58a-b/30b-31b), *alqışlı bolsun səniñ atıñ, kəlsin səniñ xanlıxıñ* “blessed be your name, may your domination come”(63b/27).

As in some medieval written monuments, in the language of the “Codex” there is no expression of the first part of the III type of attributive word combinations with the personal pronoun or the second-person plural. E. Humbatov writes about this case, which also manifests itself in the language of the “Book of Dede Korkut” epics: “*We did not find the expression of the first component of the third type of attributive word combinations with the personal pronoun of the second-person plural in the language of the “Book of Dede Korkut” epics. It should be approached this feature adequately. The point is that, in comparison with modern Turkic languages, in the language of the monument, the singular possessive suffix of all three persons is superior to the plural possessive suffix due to its functionality*” (Humbatov, 2002: 116-117).

If the dependent part of the III type of attributive word combinations is used with the personal pronoun of the third-person singular, the main part is also expressed with the possessive suffix of the third-person singular. For example, *anıñ köp tañların ayta bilip-sən barçasın* “you have been able to tell all of his many miracles” (72a/14), *anıñ qanı astrı arıtur, biz anıñ yulduzun kördük* “we saw his star” (61b/40).

It isn't found in the expression of the III type of attributive word combinations' first part with the personal pronoun or the third-person plural.

When the dependent part of the III type of attributive word combinations is expressed by a noun or any part of speech that is substantialized, the main part is used with the possessive suffix of the third-person singular. For example, *Ave uçmaqniñ qabaqı, tirilikniñ ağaçı* “hello, the gate of heaven, the tree of life” (69a/1), *yekniñ tuzaqına ilnirlər* “they fall into the devil's trap” (59a/11), *ave qız, kimniñ oğulu bizni tiləy yarlı boldı* “hello virgin, whose his son desired us and became poor” (69a/15), *arıxlarnıñ küsənçi* “the hope of the saints” (73b/1).

However, there are also some examples in the work where agreement according to person is broken in III type of attributive word combinations. Compare: *bizim tügənməz tirilik* “our eternal life” (61b/26), *bizim tügənməz egilik ol at içində tapar-biz* “we can find our eternal goodness in that name” (61b/27-28). In both examples, although the first part of the combination (*biz+im*) is used with the genitive case suffix, the nouns on the second side (*tirilik* and *egilik*) are used without the possessive suffix.

This language fact is currently being developed in the Gagauz language. According to F. Zeynalov, “*Possessiveness in the languages of the Oghuz group can be determined analytically (eg: bizim kolxoz (our collective farm)). In the Gagauz language, unlike the Azerbaijani language, this situation can be observed even in the first person singular. While in the Azerbaijani language (as well as in the Turkic and Turkmen languages) it is impossible to say mənim evlər (my houses) (instead of mənim evlərim), it is possible in the Gagauz language*” (Zeynalov, 1981: 160).

It can be concluded from here that since the second part of the combinations *bizim tirilik*, *bizim egilik* expresses generality, the possessive suffix is not used in these words.

In the “Codex”, the agreement of the III type of attributive word combinations according to the number is as follows:

Both parts of the III type of attributive word combinations are used in the singular: *Ave saa, köknıñ körki, dünyəniñ sən tirəki* “hello to you, beauty of sky, you are the pillar of the world” (72a/19).

The first part of the III type of attributive word combinations is used in the singular, and the second part is used in the plural: *anıñ köp tañların ayta bilip-sən barçasın* “you have been able to tell all of his many miracles” (72a/14).

The first part of the III type of attributive word combinations is used in the plural, and the second part is used in the singular: *arıxlarnıñ küsənçi* “the hope of the saints” (73b/1), *Ave xatunlarnıñ daçı, oğuluñ saa geydirdi..* “hello, the crown of the ladies, your son put it on you” (71a/4).

The phenomenon, which is considered one of the characteristic features of the modern Azerbaijani language, being used both parts of the III type of attributive word combination in the plural does not occur in the “Codex”.

From here, such a result is obtained that although the agreement according to person is strictly preserved in the work, the agreement according to number is not considered a characteristic feature for this type of attributive word combinations. And a clearer form of agreement according to number is shown itself when the first part of the combination is expressed by the first-person plural.

As we know, one of the main features that distinguish the III type of attributive word combinations from other combinations is that any number of words can be added between their parts. In this feature, which is considered characteristic of our modern literary language, as well as the language of ancient and medieval written monuments, the added words belong to the second part of the combination and explain it in different ways. For example, *Məs mənim halal xatunumdur* “she’s my honest wife” (59a-b/13b), *anıñ köp tañların ayta bilip-sən barçasın* “you have been able to tell all of his many miracles” (72a/14), *bizim tügənməz egilik ol at içində tapar-biz* “we can find our eternal goodness in that name” (61b/27-28).

In addition, there are examples in the language of the monument where the word added between the parts of the combination does not belong to the second part, but is even an independent part of the sentence. For example: *Ave saa, köknij körki, dünyəniñ sən tirəki* “hello to you, beauty of sky, you are the pillar of the world” (72a/19). Here, *sən-* which is added between the parts of the third type of attributive combination is in the function of the predicate of the sentence. This situation has shown itself in the language of the “Book of Dede Korkut” epics. *Oğuzın ol kişi tamam bilicisiydi, -nə deyərsə olurdı* (KDQ 39), *Allah təalaya Dəli Domrulin burada sözi xoş gəldi* (KDQ 81). As it can be seen, *ol* which added between the combination in the first example is in the function of attribute, *kişi* is subject, and the word *burada* in the second sentence is in the function of adverbial modifier of place.

Nominal combinations that don’t include the attributive word combinations: As we know, part of the word groups included in nominal combinations in the modern Azerbaijani language consists of non-attributive nominal combinations. “*In a part of the nominal combinations – “green forest, high mountain, that person, thin wires” etc. the first part defines the second part. In nominal compounds “mother’s heart, teacher’s word, holiday joy, water of seas, harmony of emotions” etc., which are not divided into parts in syntactic analysis and, the attributives are manifested in the general sense. However, studies show that not all the nominal combinations in Turkic languages, including Azerbaijani language, correspond to the models of attributive word combinations*” (Ismayil 2012: 12-13). In this type of word combinations, the words are in nominative, dative, vocative and ablative cases, that is, the dependent part of the combination is expressed by different grammatical indicators. Although different opinions have been expressed about these combinations in linguistics, for the first time Y. Seyidov investigated them and called them “*nominal combinations that don’t include the attributive word combinations*” (Seyidov, 2006: 194-228). One of the main features that distinguish non-attributive nominal combinations from other attributive word combinations is that the first part is expressed only by a noun.

Although such combinations are not widely found in the language of the “Codex”, there are some examples: *baldan tatlı Teñri söz* “the word of God that sweeter than honey” (70a/17), *al paçalı, yabovlu, altun başlı, çoxmarlı* “red-legged, long haired, golden-headed, with a bun” (60a/14), *anasında baklı Yohan...* “John who is more holy than his mother...” (76a/7-8).

Conclusion

The research shows that despite the passing of several centuries, no serious changes have occurred in the syntactic structure of Turkic languages, and the grammatical structure has remained almost stable. Most of the word combinations used in the language of the work are noun combinations. However, there are also different types of verb combinations. All three types

of defining word combinations are widely represented in the work. Due to this feature, the language of "Codex" differs from ancient Turkic monuments. Thus, in the ancient Turkic written monuments, there are more I type word combinations used.

The first part of the first type of attributive word combinations is expressed by different parts of speech, and the second part is expressed by a noun, and there is an approach relationship between the two parts. The first part of these compounds acts only as attributive, and the second part acts as a subject, object, nominal, and adverb. As a result of the research, it is clear that in the language of the work, the first part is expressed by an adjective and a pronoun, and the main-second part is expressed by a noun, the first type of attributive word combinations prevailed over the others.

The first part of the type II attributive word combinations is used in the indefinite possessive case, and the second part is used only with the third-person singular possessive suffix. The sides of such compounds are mainly expressed by nouns, but other parts of speech are rarely used. Attributive word combinations of the II type cannot be divided into separate parts of the sentence, but become one compound member of the sentence as a whole.

III type of attributive word combinations is formed by the first part of the possessive case suffix, and the second part by the attributive suffix of all three persons. In contrast to type II attributive word combinations, the sides of these combinations are expressed by different parts of speech, and at the same time, it is possible to add any number of words between the sides of the combination. The research shows that there is an agreement between the parts of the III type of attributive word combinations, both in terms of person and number.

From the research, it can be concluded that the nominal combinations used in the language of "Codex" don't almost differ from the modern Azerbaijani language.

References

- Argunşah M., Güner G. (2015) *Codex Cumanicus*. İstanbul, "Kesit yayımları", 2015-1024 s
- Abdullayev A. (2007) *Müasir Azərbaycan dili. IV hissə, Sintaksis*, 2007-s.48
- Дмитриев Н. (1962) *Строй тюркских языков*, "М.Издательство восточной литературы", 1962- с. 109-114
- Drimba V. (1973) *Syntaxe Comane*. 1973: E.J.Brill, Leiden
- Hüseynzadə M. (1959) *Təyini söz birləşmələri// Azərbaycan dilinin qrammatikası*. Bakı, "Azərbay SSR EA". 1959- s. 182
- Hümbətov E. (2002) "Kitabi-Dədə-Qorqud" dastanlarının dilində təyini söz birləşmələri. *Dissertasiya: Bakı*, 2002-s. 116-117
- İsmayıl Z. (2011) *Azərbaycan dilində qeyri-təyini ismi birləşmələr*, dissertasiya: Naxçıvan, 2011- s. 12-13
- Гаркавец А. (2004) *Кодекс Куманикус: Кыпчаго-Половецкие Тексты XIII-XIV вв.*, Алматы, 2004
- Гаркавец А. (2006) *Кодекс Куманикус: Половецкие молитвы, гимны и загадки XIII-XIV вв.*, Москва, 2006
- Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri*. (1961) Bakı, "Azərbay SSR AS", Nizami adına ədəbiyyat və dil institutu, 1961-s.24
- Orçun Ü. (2010) *Codex Cumanicus 1A-55A*. *Dissertasiya: İstanbul*, 2010
- Seyidov Y. (2006) *Əsərləri. 15 cildə, 1 cild.*, Bakı, "Bakı Universiteti", 2006-s. 194-228
- Seyidov Y. (1992) *Azərbaycan dilində söz birləşmələri*, Bakı, "Bakı Universiteti nəşriyyatı", 1992-408 s.
- Şükürlü Ə. (1993) *Qədim türk yazılı abidələrinin dili*, Bakı, "Maarif" 1993-s. 169
- Zeyalov F. (1981) *Türkologiyanın əsasları*, Bakı, "Maarif", 1981-s.160

References

- Argunshah M, Gunar G. (2015) Codex Cumanicus. Istanbul, "Section publications", 2015-1024 p (in Turkish)
- Abdullayev A. (2007) Modern Azerbaijani language. Part IV, Syntax, 2007-p.48 (in Azerbaijani)
- Dmitriev N. (1962) The system of Turkic languages, "M.Pupil of Eastern literature", 1962-p.109-114 (in Russian)
- Drimba V. (1973) Syntaxe Comane. 1973: E.J.Brill, Leiden (in German)
- Garkavets A. (2004) Codex Cumanicus: Kypchago-Polovtsian texts XIII-XIV centuries, Almaty, 2004 (in Russian)
- Garkavets A. (2006) Codex Cumanicus: Polovtsian prayers, hymns and riddles of the XIII-XIV centuries., Moscow, 2006 (in Russian)
- Huseynzade M. (1959) Attributive word combinations// Grammar of the Azerbaijani language. Baku, "Azerb. SSR AS", 1959- p. 182 (in Azerbaijani)
- Humbatov E. (2002) Attributive word combinations in the language of "Book of Dede Korkut" epics. Dissertation: Baku, 2002-p. 116-117 (in Azerbaijani)
- Ismayil Z. (2011) Non-attributive nominal combinations in the Azerbaijan language, dissertation: Nakhchivan, 2011- p. 12-13 (in Azerbaijani)
- Orchun U. (2010) Codex Cumanicus 1A-55A. Dissertation: 2010. (in Turkish)
- Seyidov Y. (1992) Word combinations in the Azerbaijani language, Baku, "Baku University Publishing House", 1992- 408 p (in Azerbaijani)
- Shukurlu A. (1993) The language of ancient Turkish written monuments, Baku, "Maarif" 1993-p. 169 (in Azerbaijani)
- Seyidov Y. (2006) Their works. In 15 volumes, 1 volume., Baku, "Baku University Publishing House", 2006-p. 194-228 (in Azerbaijani)
- Word combinations in the modern Azerbaijani language. (1961) Baku, "Azerb. SSR AS, Institute of Literature and Language named after Nizami", 1961-p.24 (in Azerbaijani)
- Zeynalov F. (1981) Basics of Turkology, Baku, "Maarif", 1981-p.160 (in Azerbaijani)

Г. Сагидолда^{1*} , А. Фазылжанова²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;

²А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

*e-mail: asem963@mail.ru

ЯСАУИТАНУ ЖӘНЕ Р.СЫЗДЫҚТЫҢ «ЯСАУИ ХИКМЕТТЕРІНІҢ ТІЛІ» ЗЕРТТЕУІНІҢ МАҢЫЗЫ

Аннотация. Мақалада қазіргі Ясауитанудың ғылым саласы ретіндегі маңызы өзектеліп, академик Рабиға Сыздықтың «Ясауи хикметтерінің тілі» зерттеуінің Ясауитану саласындағы ролі талданады. Автор ясауитану, суфизм, хикметтер тілі, тарикат сынды ұғымдарды қолдана отырып, олардың мәнін ашады. Сопылық ілім дәстүрі мен тәжірибесі, сондай-ақ ясауитанушы ғалымдардың тұжырымдарын талдау, зерделеу ХХІ ғасырдағы қазақ қоғамының рухани-діни қажеттіліктері, оларды тану, зерттеу, түпнұсқамен жұмыс істеу тұрғысынан өте өзекті мәселеге жатады. Мақалада осы мәселенің ғылыми-теориялық негізін, маңызын «Ясауи хикметтерінің тілі» арқылы тұжырымдап, дәлелдеу, зерттеудің ерекшеліктерін айқындау мақсат етіледі. Нәтижесінде тарихи-тілдік мұралардың сөз қазынасын түстеп, түгендеу ісінде сол кезеңдегі халықтың ауызша және жазба сөйлеу дәстүр ерекшеліктерін, олардың Ясауи мұраларына ықпалын айқындау, сонымен қатар ортағасыр жазба ескерткіштері тілі мен қазақ тілі арасындағы айырым мен сабақтастықты нақты материалдарға сүйене отырып анықтау керектігі жөнінде тұжырым жасалып, бұл тұрғыда Р.Сыздық зерттеу еңбектері Ясауитанудың лингвистикалық бағыты бойынша аса маңызды ғылыми негіз бола алатыны сөз болады.

Тірек сөздер: ясауитану, ислам діні, суфизм, сопылық дәстүр, жалпы гуманитарлық бағыт, дүниетаным категориялары, жазу-сызу мәдениеті, ортағасыр жазба ескерткіштері, Ясауи мұралары, қолжазба мәтіні, «Хикметтер» тілі.

Г. Сагидолда^{1*}, А. Фазылжанова²

¹Евразийский Национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан;

²Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан

*e-mail: asem963@mail.ru

ЯСАВИТОВЕДЕНИЕ И ЗНАЧЕНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ Р.СЫЗДЫКА «ЯЗЫК ХИКМЕТОВ ЯСАВИ»

Аннотация. В статье актуализируется значение современного Ясавитоведение как науки, анализируется роль исследования академика Рабиға Сыздыка «Язык Хикметов Ясави» в этом направлении. Автор раскрывает их сущность, используя такие понятия, как ясавитоведение, суфизм, язык хикметов, тарикат. Традиции, опыт суфийского учения, а также анализ, изучение выводов ученых-ясаведов относятся к весьма актуальной проблеме с точки зрения духовно-религиозных потребностей казахского общества ХХІ века, их познания, исследования, работы с оригиналом. В статье поставлена цель сформулировать и доказать научно-теоретическую основу и значение данной проблемы через «Ясауи хикметтерінің тілі», выявить особенности исследования. В результате делается вывод о том, что в ходе инвентаризации историко-языкового наследия необходимо выявить особенности устной и письменной речевой традиции населения того периода, их влияние на наследие Ясави, а также делается вывод о том, что различия и

преимущество между средневековыми письменными памятниками и казахским языком должны определяться на основе конкретных материалов, в этом смысле исследовательские труды Р. Сыздыка могут стать важнейшей научной основой лингвистического направления Ясавитоведение.

Ключевые слова: ясавитоведение, исламская религия, суфизм, суфийская традиция, общегуманитарное направление, категории мировоззрения, Писцово-черчение, памятники средневековой письменности, наследие Ясави, рукописный текст, язык «Хикметов».

G. Sagidolda^{1*}, A.Fazilzhanova²

¹L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

²A.Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: asem963@mail.ru

YASSAVITOLOGY AND THE SIGNIFICANCE OF THE STUDY OF R.SYZDYK "THE LANGUAGE OF THE HIKMETS OF YASSAVI "

Abstract. The article analyzes Yassawi research and research conducted by the scientist Rabiga Syzdyk in this direction, including the importance and role of the study «Yassawi Hikmetterinin tili» (The Language of the Hikmets of Yassavi) in science. The author reveals their essence using such concepts as «Yassavitology, Sufism, The Language of Hikmets, Tariqat. The tradition, experience of Sufi teaching, as well as the analysis and study of the conclusions of researchers belong to a very urgent problem in terms of the spiritual and religious needs of Kazakh Society of the XXI century, their recognition, study, work with the original. The article aims to formulate and substantiate the scientific and theoretical basis and significance of this problem using the " The Language of the Hikmets of Yassavi ", to identify the features of the study. The research work uses methods of comparison, analysis, description and control, and gives examples from the language of "Hikmets". As a result, it was concluded that it is necessary to identify the features of oral and written speech traditions of the people of that period, their influence on the heritage of Yassavi, as well as to determine the difference and continuity between the old language and the Kazakh language based on specific materials, and in this regard, R.Syzdyk's research works can serve as a very important scientific basis.

Keywords: Yassavitology, Islamic religion, Sufism, Sufi tradition, general humanitarian direction, categories of worldview, writing and drawing culture, monuments of medieval writing, Yassavi heritage, handwritten text, language.

Кіріспе

XXI ғасыр табалдырығын геосаяси-экономикалық, ақпараттық-технологиялық, қоғамдық-әлеуметтік өмірдегі түбегейлі өзгерістермен, рухани-мәдени сілкіністермен аттаған түркілердің жаңа ғасырда тарихи-мәдени және тілдік ортақтастықтың, ұлттық салт-сананың, діни-ділдік өзектің «сірілене» бастаған тамырларына қайыра қан жүгіртіп, жалпытүркілік рухты жаңғыртуға деген талпынысы күннен күнге артуда. Бұл жалпы түркі қоғамында Ясауи мұраларының терең мазмұнына қайтадан үңіліп, Ясауи ілімін жаңаша зерттеуге деген қажеттілікті тудыруда.

Ясауитану – түркі жұртшылығына ғана емес, күллі ислам әлеміне танымал философ-сопы, ақын, ғұлама, данағөй ұстаз Қожа Ахмет Ясауидың (1167 ж.ө.) өмірі, туып өскен ортасы, ұрпаққа аманаттаған мұрасы, ұлы тұлғаның ислам діні тарихындағы және ислам мәдениетіндегі, сонымен қатар түркі жұртының рухани мәдениетіндегі орны, Ясауи мектебінің өкілдері мен олардың шығармаларындағы сопылық дәстүр сабақтастығының өміршеңдігі сияқты көптеген келелі мәселелерді X-XII ғасырлардағы Қараханид мемлекетінің құрылу, гүлдену және құлдырау кезеңімен, қараханидтер заманындағы феодалдық қатынастар және мемлекеттік құрылымның жүйесімен, исламдағы сопылық

ағымның Орта және Орталық Азияда таралуымен, сол кездегі түркітәлді халықтардың қоғамдық, әлеуметтік, шаруашылық жағдайымен, рухани мәдени әлемімен, тұрмыс-тіршілігімен сабақтастықта зерделейтін дербес ғылым саласы ретінде қалыптасу процесін бастан өткеруде деуге болады. Ясауитанудың ғылыми ұстанымы түркі әлемі руханиятының ортағасырлық бастау-арналарын іздестіретін тарихилық сипатпен шектелмейді.

Қазақ ғылымында «Ясауитану» саласының дүниеге келуін академик Р.Сыздық XX ғасырдың соңғы онжылдығынан бастап Қазақстанның дербес тәуелсіз ел деп танылып, қазақ халқының саяси-рухани азаттыққа ие болуымен, нәтижесінде әлеуметтік, идеологиялық ахуал өзгеріп, ұлттық сананың, жеке адамдардың рухани дүниесінің жаңа сипат алуымен, жаңа сатыға көтерілуімен байланыстырады. Р.Сыздық: «XII ғасырда жасап өткен, түркі халықтары арасындағы белгілі діни-идеологиялық ағымның негізін қалаған Қожа Ахмет Ясауидың қызметі мен шығармашылығына айрықша назар аударылып, оның «Хикметтер» деп аталатын поэтикалық мұрасы бүгінгі жұртшылыққа ұсынылып отыр, ол қазақ тіліне аударылып, көптеп жарыққа шығуда. Ислам дінінің бүгінгі қазақ халқының және еліміздегі өзге де мұсылман жұрттардың рухани өміріндегі орны мен қызметіне, өткендегі тарихы мен бүгінгі күй-жайына мейлінше назар аудару тек практикалық іс-әрекеттер (мешіттердің салынуы, жеке басылымдар мен баспасөз беттерінде ислам негіздерінің түсіндіре бастауы, діни оқу орындарының ашылуы т.б.) саласында ғана емес, білім мен ғылым өрісінде де орын алып отыр. Осылайша қазақ ғылымында «ясауитану» саласы дүниеге келді. Қазақстандағы ясауитану 1990 жылы қазан айында Түркістан қаласында «Ясауи әлемі» атты дөңгелек үстелде өткізілген халықаралық жиыннан бермен қарай жандана бастады» - дейді (Сыздықова, 2014: 16).

Ендігі жерде қазақ ғылымының «Ясауитану» саласының алдында: Қожа Ахмет Ясауи мұраларын түстеп-түгендеу және ғылыми зерттеудің нысанына қол жетімді болдыру; Ясауи ілімі бойынша қол жеткізген гуманитарлық бағыттағы барлық ғылыми нәтижелерді жинақтау; Ясауитану саласында қолға алынатын зерттеулерді «Қоғам : Адам: Мәдениет», «Дін: Адам: Діл», «Қоғам: Тіл: Дін», «Дін: Тіл: Діл» және т.б. триадалар шеңберінде XXI ғасыр антропоэлектік парадигмада зерттеу; Ясауи мұраларын зерттеудің тарихилық пен заманауилық принциптеріне негізделген кешенді амал-тәсілдерді қалыптастыру міндеттері алға қойылады. Қазіргі таңдағы ғаламдық ақпараттық-технологиялық кеңістіктің біртұтастануы жағдайындағы цифрлық кезең талабына сай Ясауитану бойынша барлық ақпараттарды (Ясауидың өзінің және оның ізбасарлары қалдырған мұралардың қолжазба факсимилелерін, текстологиясын, әр түрлі тілдердегі аудармаларын, Ясауи мұраларына қатысты үлкенді-кішілі танымдық, ғылыми т.б. сипаттағы зерттеулерді) сандық форматқа көшіріп, арнайы вебсайт ашу да қазақ ғылымының «Ясауитану» саласының алдында тұрған аса қажырлы ізденістерді талап ететін міндеттер қатарынан болмақ.

Материал және әдістер

Ясауитанудың жалпы гуманитарлық бағытындағы басты нысан – Ясауи ілімінің өміршеңдігі мәселесі дейтін болсақ, танымдық та, ғылыми да мәні жоғары бұл мәселе түркілердің этникалық қалыптасу тарихын, діни және ділдік негіздерін, поэтикалық көркем таным әлемін, ұлттық пәлсафасы мен мәдениетінің, тілінің тарихи бастау көздерін зерттеумен айналысатын тарихшы, философ, мәдениеттанушы, дінтанушы, әдебиеттанушы, тілші-лингвист ғалымдардың талай буыны өкілдерінің еңбектерінде сан алуан қырынан сөз болып келеді, әлі де сөз бола берері даусыз. Мұның сырын исламды ұстанатын түркі халықтарының, соның ішінде қазақтардың да ділдік болмысы мен діни-рухани санасының терең қатпарында берік орныққан суфизмнен, мұнда да Қожа Ахмет Ясауидің сопылық ілімінің өзіндік ерекшеліктерінен іздестіруге болады. Осы орайда Ясауитану бағытында ғылыми талдаудың әдіс-тәсілдері зерттеудің «тіл және мәдениет»,

«мәдениет және руханият», «дін және тіл», «әлеуметтік орта және діни таным» т.б. контекстілік бағыттарына қарай кешенділікке бет бұрары сөзсіз.

Әдебиетке шолу

Суфизм мен Ясауи ағымының тарихына қатысты, ұлы шейхтің дүниетанымы, оның ата тегі, мен білім алған орындары, ұстаздары мен шәкірттері, кейінгі ізбасарлары туралы үлкен зерттеулер жүргізіп, әр алуан пікірлер айтқан ғалымдар қатарында фон Г.Э. Грюнбаум, Дж. Тринмингэм, В.Д.Греков, В.В.Бартольд, А.Л.Гаррицкий, С.Э.Бертельс, В.А.Гордлевский, С.Г.Кляшторный, Т.М.Султанов, Ф.Көпрүлү, Ерхан Айдын, К. Ераслан т.б. шетелдік ғалымдар, М.Дулатов, Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Ж.Аймауытов, Қ.Жұбанов пен Ж.Жолаев, Ә.Марғұлан, М.Әуезов, Ә.Қоңыратбаев, К.Тәжікова, М.Жармұхамедов, С.Дәуітов, М.Шафиғи, Ө.Күмісбаев, А.Әбуов т.б. қазақ ғалымдарының есімдері аталады (Сыздықова, 2014: 18)

Нәтижелер және талқылау

Суфизм – VIII ғасырда пайда болып, XI-XII ғасырларда толығымен қалыптасқан исламдағы мистикалық-аскеттік діни ағым. Суфизм ықпалымен ортағасырдағы түркілер әлемінде исламның классикалық канондары әлсіреп, әулие-әмбиелер жатқан жерлерге, киелі орындарға зиярат ету, ата-баба зираттарын, қабірлерді құрметтеу белең ала бастады. Идеологиялық тұрғыдан суфизм ата-баба рухына, аруаққа тәу ететін көшпелілердің дәстүрлі наным-сеніміне жақын болды, сондықтан да түркілердің Ясауи ұстанған сопылық ілім (суфизм) жолына түсуі көнеден келе жатқан дәстүрлі түркі мәдениетінің ортағасырдағы араб-мұсылман мәдениетіне кірігіп кету, жұтылу қаупін тежеді. «Ислам тарихында дінді ұғынудың, қабылдаудың ерекше түрі ретінде пайда болған «сопылық ағым» діндегі (қалам мен фикһ) қасаңдыққа қарсы бағыт ретінде бой көрсетті. Сол секілді Қожа Ахмет Ясауи ілімі де дүниетанымның негізгі категориясы саналатын әмбебаптыққа сай дамыды. Тәңірді жазалаушы, қорқыныш иесі ретінде ғана емес, Тәңірді сүю және оның үкімдерін құрметтеу арқылы Аллаға махаббатпен қауышу-ұласу әдістерін қалыптастырды. Өйткені сопылық дүниетанымда Алла – ғашық (сүйуші), мағшук (сүйілуші) әрі ғашықтықтың өзі болғандықтан, ғашықтық болмыс жаратылысының ең негізгі мұраты. Бұл адам бойында махаббат, жауапкершілік сезімдерін, иман және т.б. асыл құндылықтарды қалыптастырады. Ясауи ілімінің танымдық тірегін құрайтын адамгершілік қағидалардың тірегі – ақлақ (мораль). Аллаға қауышудың жолы, қоғамға, адамға қызмет ету – тікелей ақлақтық кемелдену арқылы өтеді. Нәтижесінде рухани тазалыққа, өзін өзі меңгеруге қол жеткізген «Кемел адам» тұрпаты қалыптасады. Қожа Ахмет Ясауи ілімінде «жан тыныштығы», «шындыққа жету» адамгершілік қасиет пен сипатқа ұласу арқылы тариқатта жүзеге асады (Сыздықова, 2014: 18-б.).

Қожа Ахмет Ясауи өзіне дейінгі сопылық ілім тәжірибелерін жинақтай және жетілдіре отырып, сопылықты тариқат дәрежесіне – кешенді доктрина деңгейіне көтерген ұлы тұлға. «Тариқат – сопылық ілімнің белгілі бір халықтың мәдениетімен тұтастырылған, доктриналық жүйесі. Тариқат – мұсылман дінін қабылдаған халықтардың Исламның негізгі бес парызын қабыл етіп, қалған діни жол-жоралғыны сопылық жол-рухани таным негізінде қалыптастыра отырып, қоғамдық қатынастарды реттеуді толығымен әр халықтың өзінің табиғи ерекшелігіне қарай қалыптасқан салт-дәстүріне беру. Ислам дініндегі төрт мазхабтың бірі – ханафи мазхабының негізін салған ғұлама – Абу Ханифа Нұғман бин Сәбиттің «Әл-фихқ, әл-Ақбар», «Китабу-л Алим уә-л Мұтаалим» шығармаларындағы «Иман» мен «Исламның» мәні туралы ұстанымдар негізінде Ахмет Ясауи өз ілімінің іргетасын қалыптастырып қана қоймай, өзіне дейінгі жеке тұлғалардың немесе белгілі шайхтың айналасына шоғырланған топтың рухани жетілу тәжірибесі болып келген сопылық жолды жалпы түркі қоғамының ортақ иман-сенім негізіне айналдырды».

Ясауи ілімі XII ғасырда Мауераннахр, Түркістан, Ферғана, яғни қазіргі Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түркіменстан, Тәжікстан аймақтарына кеңінен таралды. Осы

жерлерде Ясауидың сопылық ілімін таратушы Мансур Ата (Ахмет Ясауидің ұстазы Арыстан бабтың ұлы), Сайид Ата Хорезми, Сүлеймен Бақырғани (Хаким Ата), Мұхаммед Данишменди («Мират-ул Қулубты» хатқа түсірген), Садр Ата, Бадр Ата, Қажы Бекташ әулие, Сары Салтұқ, Шейх Лұқпан және т.б. көптеген мүридтерінің (шәкірттерінің) іздері қалды. Ясауи шәкірттері туралы көрнекті түрік ғалымы Мехмед Фуат Көпрулу: «Мутасаууфтардың (сопылардың) өмірбаяны жайлы еңбектерде Ирак, Хорасан және Мауераннахр сопыларынан басқа түркі шейхтары деп жүрген сопылардың барлығы дерлік Қожа Ахмет Ясауи (Ясауи) тарихатының шейхтары еді» дейді (Түркістан – руханият бесігі, 2019: 247-249).

Ясауи ілімінің Үндістандағы мұрагері – Хайдарийа тарихаты болды. Бұл туралы деректер Ибн Баттутаның (XIV ғ.) саяхатнамасында, сондай-ақ батыс шығыстанушылары Симон Дигбу, Терри Зарконье еңбектерінде кездеседі. Кіші Азия, Анадолыға Ясауи ілімі XIII ғ. алғашқы жартысында Хардарийлік тарихат арқылы ене бастайды. Ал Алтын Орда дәуірінде Өзбек ханның (1313-1341жж.) тұсында исламның ресми дін ретінде танылуы нәтижесінде сопылық Еділ бойына тарайды. Демек Ясауи ілімі XII-XIV ғасырларда Орта Азия, Таяу Шығыс, Үндістан жерлерінде, Хорезм, Хорасан, Еділ-Орал бойы, қазіргі Әзірбайжан арқылы Кіші Азия – Анадолыға, одан Балқанға дейінгі аймаққа жайылды. Ферғана, Ош өңірлерінде XVI ғасырға дейін кең танылған Ясауи жолының іздері XX ғасырдың 70-жылдарына дейін сақталып келді (Кенжетай, 2004: 8-10). Ал қазақ арасында кейінгі дәуірлерде біршама шектеліп қалған Ясауи ілімі XX ғ. 90 жылдарынан кейін қайтадан жаңғыра бастады.

Жалпы дәстүрлі түркілік сопылық рух пен Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымы, оның ілімінің мәні мен маңызы «Диуани Хикмет», «Мират-ул Қулуб», «Пақырнама» сияқты мұраларынан көрінеді. Бұлардың ішінен лингвистикалық бағыттағы ғылыми зерттеулердің нысанына көбірек ілігіп, қолжазба нұсқалары (факсимилесі) мен мәтіндері, аудармалары ұсынылып, тілдік түп-негізі, қазіргі түркі тілдеріне қатысы тұрғысынан біршама зерттелгені – «Диуани Хикмет» («Даналық сөздер»).

Қожа Ахмет Ясауи бабамыздың бұл еңбегі – Ясауи поэтикалық мектебінің қалыптасуына ұйытқы болған поэтикалық көркем туынды, сопылық дәстүрде жазылған жыр жинағы. Шығарманың мазмұндық арқауын мұсылман дінінің негізгі қағида-шарттары, парыз-қарыздары, адамгершілік, әділдік, адалдық, мейірім, рахым, Аллаға деген сүйіспеншілік мәселелері құрайды (Йассауи, 1993).

«Диуани Хикметтің» алғашқы түпнұсқасы сақталмаған, бірнеше көшірмелерінің ішіндегі ең көнелері – XVII ғасырға барып саятын Стамбул кітап қоймасында сақталған қолжазба мен К.Г. Залеманның XIX ғасырдың соңында Самарқаннан алып шыққан, Санкт-Петербургтегі РФ ҒА Шығыстану институты қолжазбалар қорында сақталған нұсқалар. Бұл нұсқаның жазылу кезеңін А.К. Боровков XVII ғасырдың соңы деп шамалайды және «Диуани Хикмет» тілінің түп негізі туралы «XII ғасырда араб жазуымен оғыз-қыпшқ тілі негізінде жазылған» деген пікір айтады (Боровков, 1963: 31).

«Диуани Хикметті» зерттеумен түрік ғалымы М.Ф. Көпрүл-заде, орыс ғалымдары А.Н. Самойлович, Е.Э.Бертельс, А.К. Боровков, Г.Ф. Благова, өзбек ғалымдары Э.Р. Рустамов, Н.М. Маллаев, В.И.Захидов т.б. айналысты. Жыр жинағы 1887, 1901 жылдары Қазанда, 1901 жылы Стамбулда, 1902, 1911 жылдары Ташкент қаласында жеке кітап болып басылып шыққан (Құрысжанов, 1994: 24-33). Қазақ тіліне М.Жармұхамедұлы, С.Дәуітұлы, М. Шафиғи аударды.

«Диуани Хикметті» лингвистикалық тұрғыдан зерттеу мәселесінде, әсіресе орта ғасырлардағы түркі әдеби тілдерінің қалыптасуы мен дамуы проблемасымен айналысқан А.Н. Самойлович, К.Г.Залеман, С.Е.Малов, А.К.Кононов, А.К.Боровков, Э.Н.Наджиб, т.б. орыстың түркітанушы ғалымдарының қосқан үлесі ерен деуге болады. Ал қазақ тіл білімінде Ясауидың тіліне, оның лексикалық сипатына, текстологиясы мен аудармасына қатысты айтылған Ә. Құрысжанов пікірлерінің де маңызы зор (Келімбетов, 1992: 190).

Қожа Ахмет Ясауидың «Диуани Хикметтерінің» қолда бар екі қолжазбасының Самарқанд (К.Г. Залеман тапқан) нұсқасын ғылыми зерттеудің арнайы нысанына айналдырып, оның тіліне лингвистикалық талдау жасаған орыс ғалымы А.К.Боровков (Боровков, 1948: 90-95) зерттеулері өткен XX ғасырдың 45-65 жылдары аралығында тиесілі екені белгілі. Дәл осы нұсқаға араға 60 жыл салып лингвистикалық зерттеу жүргізген қазақ ғалымы академик Р.Сыздық болды. Р.Сыздықтың 2014 жылы жарық көрген «Ясауи «Хикметтерінің» тілі» атты монографиялық зерттеуі қазақ ғылымындағы Ясауитану саласының қалыптасу, дамуындағы орны ерен ғылыми еңбек қана емес, сонымен қатар түркітану ғылымына, түркі жұртының жазу-сызу мәдениетінің тарихын, түркі тілдері дамуының ортағасырлық кезеңіндегі жай-күйі мен орта ғасыр жазба ескерткіштері тілінің қазіргі түркі тілдерімен сабақтастығы мәселесін зерттеуге қосылған салмақты үлес болды.

Ясауи «Хикметтерінің» тілін арнайы зерттеудің аса өзектілігін Р.Сыздық оның тіл тарихы үшін маңызымен сабақтастырып қана қоймайды, ХХІ ғасырдағы қазақ қоғамындағы рухани-діни қажеттілікпен байланыстырып, «исламға қайыра ден қойып жатқан тұста Ясауидың діни ілімін, сол ілім – суфизмді насихаттаған, халыққа таратқан құралы – «Хикметтер» атты «даналық сөздерін» жақсы білу үшін оның тілімен де, көркемдік бітімімен де жақсы танысу қажет екенімен, қалың жұртшылықты, мамандарды дұрыс таныстыру керектігімен» (Сыздықова, 2014: 3) түсіндіреді.

Р. Сыздық «Ясауи «Хикметтері» тілі» еңбегі арқылы 114 парақтан тұратын Самарқанд қолжазбасын Ясауитану бойынша ендігі кезекте жүргізілетін жаңа зерттеулерге қажет ғылыми материалдық негізді құрап берді. Мәселен, Самарқанд қолжазба факсимилесінің тұтастай беру және қолжазбаның беттеу, қағаз беттері мен ондағы жолдардың ретке келтіру (нөмірленуі) (Сыздықова, 2014: 393-610), араб графикасымен хатқа түскен қолжазбаның әр жолының қазіргі оқырман қауым мүддесіне сай қазақ қоғамы пайдаланып отырған кириллица таңбаларымен транскрипциялау (Сыздықова, 2014: 199-286), қолжазба мәтінінің поэтикалық бояуының қанықтығын көрсету мақсатында өлең жолдарына келтірілген нұсқаны қатар ұсыну, қолжазбада кездесетін араб және парсы сөздерінің қазақша аудармасын жасау, сондай-ақ бүгінгі қазақ тілінде дәл сол тұрпатта кездесе бермейтін жалпы түркілік сөздердің мағынасын түсіндіру, араб және парсы, немесе түркі сөздеріне қатысты қысқаша сөздіктерде әр сөзді иллюстративтік дәйектемемен көмкеру (Сыздықова, 2014: 65) арқылы Р. Сыздық ХVII ғасырға барып саятын Ясауи «Хикметтерінің» екі қолжазбасының біреуін (Самарқанд нұсқасын) лингвист, әдебиеттанушы, мәдениеттанушы, философ, дінтанушы т.б. гуманитар ғалымдарға қолжетімді етті, басқаша айтқанда қазіргі түркітану саласы үшін аса маңызды ортағасырлық фактологиялық материалдар ресурсының көкжиегін кеңейтті.

Академик Р.Сыздық Ясауи «Хикметтерін» лингвистикалық талдаудың нысаны еткенде: «Ясауидың ең әрідегі (ХVII ғ) деген бір қолжазбасы бойынша лексика-фразеологиялық, морфологиялық, археографиялық сипаттамасын беру, сол арқылы түркі жазба әдеби тілдерінің қалыптасуы мен дамуы теориясына үлес қосу» деп нақты мақсат көздегенін айтады (Сыздықова, 2014: 30). Көзделген мақсатқа сай Ясауи тілінің зерттелу барысына толыққанды шолу жасалып, Самарқанд (Залеман) қолжазбасы бойынша археографиялық (*жазылған уақыты, сақталған жері, сапасы, жазуы, қағаз бетіндегі әр алуан белгілер, басылымдары, әр басылымдардағы өзгерістер, Ясауи хикметтері деп хатқа түскен туындылардың авторлары*) толық мәлімет беріледі.

Зерттеуде қолжазба мәтінінің фонетикалық жүйесі мен фонологиялық заңдылықтар, қолжазба транскрипциясы мен емле мәселелері көтеріледі. «Хикмет» тілінің лексикасының жалпы сипаты айқындалып, сөздік құрамының түркілік және араб-парсылық қабаттары, фразеологиялық қоры мәселелері жан-жақты талданады. «Қазіргі қыпшақ тілдерінің бірі – қазіргі қазақ тілі арқылы «Хикмет» тілінің морфологиялық құрылысындағы жеке тұлға-тәсілдердің қыпшақтық-оғыздық сипатын тануға» бағытталған Ясауи «Хикметтері» тілінің морфологиялық сипаттамасы жасалады.

«Хикметтер» тілінің көркемдік сипатын айқындаудың теориялық негіздемесі қаланып, өлең құрылысының өзіндік ерекшеліктері зерделенеді. Зерттеу нәтижесінде «Хикметтің» тілдік негізіне қатысты қорытынды тұжырым ұсынылады: «Ясауи хикметтерінің сөздік қазынасы мен фонетика-морфологиялық бітімі бір ғана түркі тілін былай қойғанда, бір ғана қыпшақтық немесе оғыздық, я болмаса қарлұқтық тобына жатпайды, мұнда өзге де жазба ескерткіштері сияқты бұлардың барлығының да үлгілері (бірліктері, элементтер) орын алған, бірақ Ясауи тілінің сүйегі қыпшақтық, оның j- тобына (*йақын, йоқ, йаман*) жататын тіл, сонымен қатар мұнда оғыз элементтері мықты араласуы көзге түседі, көп ретте қыпшақ-оғыз қатарлары жарыса қолданылып отырады, сондықтан Ясауи тілінің негізі қыпшақ-оғыз» әдеби тілі деп айтылған тұжырымды (Ә.Нәжіптің) біздің талдауларымыз да қуаттайды» (Сыздықова, 2014: 98). Сайып келгенде, Р.Сыздық зерттеуінде қарастырылған жоғарыдағы мәселелердің қай-қайсысы болмасын қазақ ғылымының Ясауитану саласында түбегейлі зерттеуді қажет ететін мәселелер тұрғысынан өзектеліп, ғылыми талдау нәтижелері сатылана өрбитін құрылымдық біртұтас үлгіге (модель) негізделеді.

Академик Р.Сыздықтың «Ясауи «Хикметтері» тілі» зерттеуінің Ясауитану бойынша жарық көрген үлкенді-кішілі өзге де зерттеулерден басты ерекшелігі – Ясауитанудың лингвистикалық бағыты бойынша зерттелуге тиісті мәселелерді ғылыми зерттеудің біртұтас бағдарламалық деңгейіне көтеруінде деп білеміз. Себебі зерттеудің өн бойы, әр тарауы, тіптен әр тараушасы келешекте «Ясауи мұрасы бойынша қандай мәселелер толыққанды шешімін табу керек?» деген сұраққа бағыт-бағдар сілтейді. Мәселен, зерттеудің «Самарқанд (Залеман) қолжазбасы бойынша археографиялық мәлімет» тараушасында: «Қожа Ахмет Ясауи «Хикметтерінің» тілін талдап, дұрыс тану үшін, олардың қолжазбалары мен басылымдарын, литографиялық нұсқаларын жеке-жеке қарастырып, ең алдымен, олардағы шығармалардың авторларын айқындап алу керек» десе (Сыздық, 2014: 35), ал ескерткіштің сөз қазынасын түстеп-түгендеу мақсаты көзделген жағдайда автор сол кезеңдегі халықтың сөйлеу тілінің және жазба дәстүрдің ерекшеліктерін, олардың Ясауи мұрасына тигізген әсер ықпалдарын айқындауға, ескерткіш тілі мен қазақ тілі арасындағы сабақтастық пен айырым тұстарды нақты фактологиялық материалдарға сүйеніп анықтауға айрықша көңіл бөлу керектігіне айрықша назар аударады.

Академик Р.Сыздықтың «Ясауи «Хикметтерінің» тілі» еңбегінде Ясауитанудың лингвистикалық бағытында орын алуға тиісті қазіргі таңдағы ғылыми басымдықтарды былайша жіктеп көрсетеді (Сыздықова, 2014: 5):

- Ясауи «Хикметтері» тілінің жеке басылымдары бойынша да, қолжазбалары бойынша да түсіндірме сөздігін жасау;
- өлең архитектурасын (құрылымын) кеңінен талдау;
- көріктеуіш амалдары мен олардың тілдік-стильдік механизмін жеке монографиялық ғылыми жұмыстың нысаны ету;
- Ясауи поэтикалық мектебінің әрі қарайғы даму, жалғасу процесін бақылап, қазіргі түркі мәдениетіне, оның ішінде қазақ көркем сөзіне жасаған ықпалын, қалдырған іздерін нақты фактілермен көрсету;
- «Хикметтердің» қолжазбалары мен басылымдарына текстологиялық жұмыстар жүргізу, оларды салыстырып, айырмашылықтарын табу, солар арқылы мәтін, мәтін түзілімдері тақырыптарына бару;
- ескерткіш тілінің когнитивтік құрылымына (жүйесі) қатысты тақырыптарды қолға алу.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, ислам дініне жаппай бет бұрған бүгінгі қазақ қоғамында Ясауи ілімін ой сүзгісінен қайыра өткізуге деген талап-ынта арта түсуде. Мұның себебін тәуелсіз Қазақстанда жүріп жатқан саяси-әлеуметтік, рухани-діни, тарихи-мәдени сипаттағы сан

алуан процестердің ұлттық сана мен діни-ділдік тұғырдың жаңғыруына, қоғам мүшесі – жеке адамдардың рухани әлеміндегі сілкіністерге тигізіп отырған ықпалымен түсіндіруге болады. Соған сай XX ғасырдың 90 жылдарынан бастап қазақ ғылымының жеке саласы ретінде қалыптаса бастаған Ясауитану саласы бойынша жарық көрген ірілі-уақты танымдық және ғылыми сипаттағы еңбектердің маңыздылығы арта түспек. Осы орайда академик Р.Сыздықтың «Ясауи «Хикметтерінің» тілі» (Алматы, 2014) деп аталатын іргелі зерттеуі «түркі қазіргі тілдерінің ортағасырлық кезеңіне қатысты ғылыми зерттеулердің фактологиялық материалдар ресурсын толықтырған, Ясауитанудың лингвистикалық саласының басым бағыттарын айқындап берген теориялық құндылығы мен қолданбалы-практикалық маңызы ерен еңбек, әлемдік Ясауитануға қосылған сүбелі үлес» ретінде бағалана бермек.

**Мақала «AP14870245 – Ахмет Ясауидың «Диуани хикметіндегі» тілдік-мәдени кодтар» атты гранттық жоба негізінде жазылды. Қажетті материалды жинап, жүйелеуді авторлар бірлесіп атқарды.*

Әдебиеттер

- Боровков А.К. (1963) Лексика среднеазиатского тefsира XII-XIII вв. – М., 1963. – С. 31.
- Боровков А.К. (1948) Очерки по истории узбекского языка (определение языка хикматов Ахмада Ясеви) // Советское востоковедение. – М., 1948. – № 5.
- Келімбетов Н. (1991) Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы, 1991, – 190-б.
- Қожа Ахмет Яссауи (1993). Диуани-Хикмет. – Алматы, 1993.
- Құрышжанов Ә. (1994) Қожа Ахмет Ясауи шығармаларын зерттеудің кейбір мәселелері // ҚР ҰҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – 1994. – № 5. – Б.24-33.
- Сыздықова Р. (2014) Ясауи «Хикметтерінің» тілі. Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы, 2014.
- Түркістан – руханият бесігі (2019). Лингво-өлкетану энциклопедиясы. Кітап.1. – Нұр-Сұлтан: Нұрнама, 2019. – 504 б.
- Кенжетай Д. (2004) Қожа Ахмет Ясауи тарихаты // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. 6-том. – Алматы, 2004. – 8-10-б.

References

- Borovkov A.K. (1963) Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv. [Borovkov A.K. (1963) Vocabulary middle Asian tefsira XII-XIII vv. – M., 1963. – 31-p.] (in Russian).
- Borovkov A.K. (1948) Ocherki po istorii uzbekskogo jazyka (Opredelenie jazyka hikmatov Ahmada Jasevi) [Borovkov A.K. (1948) Essays on the history of the Uzbek language (definition of the Hikmat language by Ahmad Yasavi). Sovetskoe vostokovedenie. M., 1948. № 5] (in Russian).
- Kelimbetov N. (1991) Ezhelgi dauir adebieti. [Kelimbetov N. (1991) Literature of antiquity. Almaty, 1991, 190-b.] (in Kazakh)
- Kozha Ahmet Jassau (1993) Diuani-Hikmet. [Kozha Ahmet Jassau (1993) Divan-i Hikmet. Almaty, 1993.] (in Kazakh)
- Kuryshzhanov A. (1994) Kozha Ahmet Jasaui shygarmalaryn zertteudin kejbir maseleleri [Kuryshzhanov A. (1994) Some problems of studying the works of Khoja Ahmed Yasawi. KR UGA habarlary. Til, adebiet serijasy, 1994. № 5. - 24-33 bb.] (in Kazakh)
- Syzdykova R. (2014) Jasau «Hikmetterinin» tili. [Syzdykova R. (2014) The language of the Yassawi`s Hikmets. Koptomdyk shygarmalar zhinagy. – Almaty, 2014.] (in Kazakh)
- Turkistan – ruhanijat besigi (2019) Lingvo-olketanu jenciklopedijasy [Turkestan is the cradle of spirituality. (2019) Kitap.1. – Nur-Sultan: Nurnama, 2019. - 504 s.] (in Kazakh)

Kenzhetaj D (2004) Kozha Ahmet Iasauı tarihaty [Kenzhetaj D (2004) History of Khoja Ahmed Yasawi. Kazakstan. Ulıtyk jenciklopedija. 6-tom. – Almaty, 2004. – 8-10-bb.]

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

А. Барменқұлова, Е. Бесиров, А. Мурсал ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЕТІСТІКТІ ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІҢ ЛЕКСИКОГРАФИЯЛАНУЫ	3
А. Жаңабекова, Ж. Алпысбай СӨЗДЕРДІҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРАМЫН АВТОМАТТЫ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ ЖАСАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ МЕН ПРОБЛЕМАЛАРЫ.....	15
Қ. Күдерінова ҚАЗАҚ ЖАЗУШЫЛАР ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ СӨЙЛЕУ ТІЛІ.....	26
М. Қожанұлы «ҚОРҚЫТ» ЖЫРЫНДАҒЫ КЕЙБІР РУ-ТАЙПА АТТАРЫ ТУРАЛЫ.....	34
А. Қожахметова ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ СИНЕРГЕТИКА ҒЫЛЫМЫ.....	41
L. Rasulova TYPES OF NOMINAL COMBINATIONS IN THE LANGUAGE OF “CODEX CUMANICUS”	51
Г. Сагидолда, А. Фазылжанова ЯСАУИТАНУ ЖӘНЕ Р.СЫЗДЫҚТЫҢ «ЯСАУИ ХИКМЕТТЕРІНІҢ ТІЛІ» ЗЕРТТЕУІНІҢ МАҢЫЗЫ	61

Редакторы: А.Серікбаева
Техникалық редакторы әрі беттеген: Е.Б. Бесіров

ИБ № 854

Теруге берілді 14.11.2022. Басуға қол қойылды 15.12.2022.
Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 6,5
Есепке алынатын баспа табағы 6,75
Таралымы 200. Тапсырыс №46.

Редакцияның мекенжайы: 050010, Алматы қ.
Құрманғазы көшесі, 29
ҚР ҒЖБМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Редактор: А.Серикбаева
Технический редактор и верстальщик: Е. Б. Бесиров

ИБ № 854

Сдан на набор 14.11.2022. подписано в печать 15.12.2022.
Формат 70x100 1/16. Офсетное издание. Условный печатный лист 6,5
Лист печатный учитываемый 6,75
Тираж 200. Заказ № 46.

Адрес редакции:
050010. Алматы, ул.Курмангазы, 29
Институт языкознания им.А.Байтұрсынова КН МНВО РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Editor: A.Serikbayeva
Technical editor and layout designer: Y.B. Bessirov

Submitted for recruitment on 14.11.2022. signed to the press on 15.12.2022.
Format 70x100 1/16. Offset edition. Conditional printed sheet 6,5
Printed sheet accounted for 6,75
Edition of 200. Order number 46.

Editorial office address:
050010. Almaty, Kurmangazy str., 29
Institute of linguistics.A. Baitursynova KN MSHE RK
Phone: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61